

8/2135

N 23/85

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

5419. SZÁM.

GYULAI PÁL. szak.

NYOLCZVANÖTÖDIK KÖTET.

(229. 230. 231. SZÁM.)

ERŐS MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1896.

A TÖRTÉNETÍRÁS AZ ARAB IRODALOMBAN.*

Az irodalomtörténet azon fejezete, a melylyel következő kísérletemben foglalkozni szándékozom, tudományos törekvéseink jelen állása mellett érdeklődésünk körétől nem esik már teljesen félre.

Tudományos irodalmunkban most már sűrűen fordulnak elő az Ibn Rószteh, Al-Masz'údi, Ibn Fadhlán és még sok egyéb arab történetíró és kosmograph nevei. Hallásunk mindinkább hozzászokik az idegen hangzású nevekhez és e révén talán érdeklődésünk is fokozódik azon irodalom iránt, melyet e szerzők megteremtettek.

Ezért talán nem volt jogosulatlan azon föltevéssem sem, hogy szívesen veszik tőlem, ha ezen, látkörünkhöz mindinkább közeledő irodalmat egy külön tanulmány tárgyává teszem.

S hogy a keleti tudományosság e része sokoldalú tanulásáért rászolgált arra, hogy történelmi műveltségünk keretében figyelmünket reá is fordítsuk, könnyű volna bebizonyítani a világtörténelem azon fejezeteinek felsorolásával, melyekről teljes képet az arab források ismerete nélkül nem alkothatnánk. Ezt már a múlt században belátta a maurinusok congregatiója, midőn a keresztes hadjáratok történetének kútfőgyűjtésére készülvén, a congregatio egy tagjával, hogy a keresztes háborúk arab adatait feldolgozhassa, az arab nyelvet sajátította el. Dom Bertherau-nak harmincz éven át folytatott, de a nagy forradalom által félbeszakított feladatát századunk kezdete óta Reinaud és Defrémery vállalták magokra.**)

*) Fölvastatott a magy. tud. Akadémia 1895 nov. 4-dikén tartott ülésében.

***) Reinaud: *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*. Páris, 1829; a nagyon tanulságos bevezetésben az arab

S e meggyőződésből írja a fiatal Ranke Leopold 1826-ban testvéréhez, Henrikhez, intézett levelében: «Mi szívesen adnám magamat veled együtt az arab nyelv tanulására! Fölötte szükségesnek tartom, és körülbelül bizonyos, hogy magam is megtanulom. A világtörténelem szempontjából a latin mellett a legfontosabb nyelv».*)

Bármennyire csábító volna is az íróra és érdekes az olvasóra nézve, Ranke állítása jogosságának kimutatására terjeszkedni és számot adni azon, most már a külföldi tudományos társulatok buzgóságából kiadásokban és fordításokban hozzáférhetővé vált arab kútforrásokról,**) a melyek európai történettudományunk hasznára váltak, jelen előadásomban csak mellesleg óhajtok foglalkozni ez óriási irodalmi világ részleteivel, melyeknek puszta bibliographiai kimutatása Wüstenfeld egy nagy quarto-kötetét tölti ki.***) Inkább azt a célt tűztem magam elé, hogy azon művelődéstörténeti mozzanatokra hívjam föl a figyelmet, melyek e nagy irodalmi tömeg keletkezését és fejlődését magyarázzák, számunkra érthetőbbé teszik és méltóságát elősegítik.

I.

Néhány szót azonban mégis előrebocsátok a történettudomány állásáról az arab irodalom rendszerében.

történetírókat jellemzi, kiknek munkáiból merített. Még most is jó bevezető tanulmány.

*) *Zur eigenen Lebensgeschichte*. Kiadta Alfred Dove, (1890). 154. lap.

***) E téren leginkább a francia *Académie des Inscriptions* szerzett nagy érdemeket, azzal, hogy a maurinusok nyomdokaiba lépve, a keresztes hadjáratok arab forrásait rendszeresen összegyűjtette és kiadatta. (*Collection d'historiens arabes des Croisades*.) — Az Európa különféle országaiban működő Keleti Társaságok kiadványaik során nagy figyelmet fordítanak a történelmi ismereteket kiegészítő és a történelmi kutatásokban forrásokat szolgáltató arab művek kiadására és részben (mint a *Société asiatique*) fordítására is.

****) *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke*. (Göttingen, 1882) a XVII. század közepéig terjed. — Az arab történetírás fordulópontjainak rövid, vajmi fölszínes átnézetét adja Wirth Albrecht: *Aus orientalischen Chroniken* (Frankfurt a. M., 1892). 120—131. lap-jain: *Weltchroniken des Islams*.

Itt különösen egy körülmény az, mely a keleti irodalom-történet ismerőjének figyelmét el nem kerülheti.

A történeti irodalom, fejlődéstörténeti állását tekintve, mintegy kivételes helyet foglal el az arab irodalom egyéb ágai mellett.

Egy általános tapasztalat az, melyet ez irodalom áttekintése eredményül felmutat. Az iszlám az arabok között semmiféle irodalmat nem talált. Csak költészetök volt az araboknak az iszlám előtt. Az irodalom minden egyéb nyilvánulása friss közvetlenséggel, látszólag a semmiből pattan elő az iszlám II. századában, mohó sebességgel indul virágzásnak, a III. és IV. században eléri tetőpontját, de ép oly gyorsasággal, a mint fejlődésnek indult vala, a sülyedés lejtőjére tér. Az V. századtól kezdve nincsen már eredeti irodalma az araboknak. A költészet a hanyatlás e folyamatában az irodalom összes ágainak elül jár. A III. századtól kezdve — bajosan egy-két kivétellel — már nem találkozunk eredeti költőkkel; mindenben elődeik mintáit utánozzák; nemcsak gondolkodásuk és képzeletök körét szolgálailag átveszik, hanem még kifejezésök módját, költői képeiket is, tekintet nélkül a társadalmi állapot gyökeres átváltozására, utánok beszélik. Kik soha sivatagot nem láttak, soha teve hátát nem ülték, a pogányság költőivel a sivatag borzalmairól énekelnek. A khalifa palotája körül ólálkodó panegyrikus úgy beszél, mintha sátrak alatt tanyázna törzsével. Csupa utánzás, csupa epigonság, semmi valóság és közvetlenség. — A tudományos irodalomban a megelőző századok eredeti gondolkodóit a compilerok és glossatorok váltják fel. Nem fejlesztik tovább az előző korszak munkáit, hanem szüntelen csak magyarázzák, kézikönyveket és epitomékat vonnak ki belőlök. Az írók nem is tagadják ez állapotokat; sőt néha nyíltan bevallják munkáik bevezetésében, hogy dicsőségök a legtöbb esetben csupán csak compilatióban áll, különféle szerzők műveinek egygyéforrasztásában; abban, hogy az elődök szétszórt munkáit egybeszerkesztették, mint mondani szoktuk, tiz könyvből egy tizenegyediket alkottak össze.

Valahányszor az utolsó évtizedekben az iszlám régi irodalmának egy-egy elveszettnek vélt munkája szerencsés véletlen útján a keleti könyvtárak homályából előkerül, rendszeren azt tapasztaljuk, hogy a klasszikus korszak irodalmi tanúi nem

mindig gondos compilatio útján, sokszor szóról-szóra átmentek a későbbi korszakok irodalmi termékeibe.

A történelmi irodalom kivételt tesz azon jellemzés alól, melyet a muhammedán irodalom fejlődési menetéről az imént nyújtottam.

Fényes, nagy hatású munkák jelölik ez irodalom virágzásának századait. Ha majdan valamely európai nyelvre fordítva, nemcsak a sajátképeni orientalista közönségnek, hanem a történelmi műveltséget ápoló bővebb köröknek is hozzáférhetővé fog válni azon nyolcz vaskos kötetben most már majd csaknem teljesen kiadott arab munka, melyben Al-Tabari (megh. 921) a keleti világ történeteit összefoglalta, az általános történettudomány mindenesetre méltó elismeréssel fog adózni azon nagy szellemi munkának, melylyel ez ázsiai író a történeti hagyományt összegyűjtötte és annak kritikai megismerésére, szinte a levéltári forrásokat tartotta fenn. *) Hogy forrásaiból meritett tanulságait nem olvastotta össze művészi egészszé, hanem keleti módra a különböző, sokszor egymással homlokegyenest ellenkező adatokat egymás mellé állítva terjeszti elénk, mindenesetre alább helyezi irodalmi értékét, de annál becsesebbé teszi munkája forrásszerű jellemét tudományunk szempontjából, melynek számára számos forrást a magok közvetlenségében tartott fenn, melyek nélkül a világtörténelem néhány nagyfontosságú korszakára nézve csupa egyoldalú informatióra volnánk utalva. Hogy csak egy példát említek: Al-Tabari munkájának köszönjük, hogy a szaszanidák történetének perzsa forrásait, melyek nemsokára ő utána teljesen eltűntek, az ő idézetei nyomán meglehetősen teljességgel rekonstruálhatjuk. Nélküle, a mint ez Nöldeke egy remek munkájában világosan ki van mutatva, **) a szaszanida korszak történeteinek csak nagyon hézagos képével kellene beérnünk.

*) *Annales auctore Abu Djafar Mohammed Abu Djarir al Tabari*, kiadja egy tudós társaság M. J. de Goeje szerkesztése mellett, (három sorozatban). Leiden, 1879 óta.

**) *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke, (Leiden, 1879).

S az ind nép történetének sok évszázada fölé a legmélyebb homály borulna, ha az arab történetírás fénykorának egy másik kimagasló alakja, Abu Rihán al-Bérúni (szül. 973-ban Khovárezm-ben) a történelmi tudás hézagait számkra ki nem pótolja. Ez a középázsiai tudós volt az, ki a XI. század elején India ókori történetét és régiségeit felkutatta és vizsgálódásai eredményét egy — néhány évvel ezelőtt Sachau-tól arabúl (London 1887) kiadott és angol fordításban is (u. o. 1888 két kötet) hozzáférhetővé tett — munkában rakta le, melynek nagy becsét és megbízhatóságát az indiai régiségek dolgában korunk szanszkritistái nem győznek eléggé magasztalni.*) Íme a XI. század arab írója — ki egyebek közt, híres csillagász lévén, legelőször irt egy rendszeres munkát a kortanról is**) — volt a világ legelső szanszkritistája, és az európai tudományt e téren nyolcz évszázaddal megelőzve, nem pusztán vajmi kétséges szóbeli információk, hanem valóságos tudós irodalmi gyűjtés és elmélyedés alapján, adott hírt az ind vallásról, az addig vajmi fogyatékosan ismert nép műveltségéről, intézményeiről, történetéről és régiségeiről. Ha az európai tudomány előbb ismerkedik meg Al-Bérúnival, korábban oszlik el azon homály, mely a Védák hazáját a Nagy Sándor hódításai és az angolok gyarmatosításai közötti időben elborította. S nevezetes, hogy az Al-Bérúni munkáját is csak háború és hódítás tette lehetővé. A tudós fölfedezés ez esetben a mogul fejedelem hódítását kísérte.

De Al-Bérúni irodalmi munkája egyuttal arra nézve is tanúságot nyújt nekünk, mikor itt az arab történetírás irányával foglalkozunk, hogy ez irodalom fénykorának nagy képviselői nem szoritkoztak saját hazájok vagy államuk történeteire, hanem tudományos vizsgálódásaik számára a feladatok lehető legbővebb körét tűzték ki. Hisz csak így érthetjük meg, hogy a legtávolabb eső nemzetek, kikről abból az időből csak az ő

*) Méltatását a szanszkrit tudomány szempontjából leginkább Bühler-nek köszönjük: *Alberuni's India, An account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India about A. D. 1030* ed. by E. Sachau, reviewed . . . (*Indian Antiquary*. XIX. 1890. 381—410. l.)

**) *Chronologie orientischer Völker von Alberuni*, ed. E. Sachau, (Lipsee, 1878; angol fordítása, London, 1879, *Chronology of ancient Nations* etc. cím alatt.

műveikben találhatánk tudósítást, megfordulnak geographiai és historiai irodalmuk lapjain. Míg ide Európába csak a XIII. század végén, Marco Polo tudósításai révén, hatolt el legelőször Japánnak hirt, az arab írók már a IX. században körülményesen szólnak e szigetről és népéről.*) Ugyanezen időben (X. század) diplomatiái és kereskedelmi összeköttetések révén Éjszakeurópáról legrészletesebb tudósításokat közölnek a bagdadi tudósok; Prágát és Krakót leírják, Mainz, Schleswig, Merseburg, Mecklenburg és sok más német és szláv városok nevei részletes leirással fordulnak meg tollukon.**)

Hajósaik már a X. században tökéletlen hajóikkal az indiai tengert bejárják és az akkori tudástól teljesen félreeső szigetekről mindenféle phantastikus hazugságokon kívül sok való ismeretet is adnak át korszakuk tudományának; a 900—950 körül keletkezett,†) *India csudalolgai* című könyvet, melyet francia fordításban is birunk, szerzője ily hajósok tudósításaiból állíthatta össze.††)

Midőn az általános irodalmi viszonyok minden téren hanyatlást és elsilányulást mutatnak, a történelmi irodalmon nem vesz erőt az a végső elgyengülés, mely a költészet, a philologia, a philosophia, a jogtudomány és vallásos irodalom életerejét lesorvasztja. A nagy szempontok, melyek Al-Tabarít, Al-Ja'kúbit, Al-Masz'údit, Al-Bérúnit vezérelték, letűnnek ugyan a történelmi irodalom láthatáráról, de e nagy

*) De Goeje: *Arabische Berichten over Japan*. (Amsterdami k. Akadémia értekezései során. 1881.)

***) G. Jacob: *Erweiterte Übersicht über die arabischen und anderen morgenländischen Quellen zur deutschen Geschichte bis zum Ausbruch der Kreuzzüge* (Berlin, 1890). Ugyanaz: *Ein arabischer Bericht aus dem X. oder XI. Jhd. über Fulda, Schleswig, Soest, Paderborn und andere deutsche Städte*. (Berlin, 1890.) De Goeje: *Een belangrijk Arabisch Bericht over de Slawische Volken omstreeks 965 n. Chr.* (Amsterdami k. Akadémia értekezései 1883) Ugyanaz: *Les Russes-Normands* (Actes du 8-ième Congrès des Orientalistes 1889. Sect. I. Fasc. I. p. 39).

†) Schumann azt bizonyígtatta, hogy e munka apokryph természetű és a XIV. század tudását a X.-be helyezi vissza; de a tőle fölhozott okokat Van der Lith végérvényesen megczáfolta.

††) *Livre des Merveilles de l'Inde* par le capitaine Bozorg fils de Chahriyár de Rámhormoz, texte arabe publié par P. A. Van der Lith, traduction française par L. Marcel Devic, Leide, 1883—86.

írók helyébe a historikusok egy másik nemzedékre lép, mely ugyan kevesebb szellemmel és kevesebb eredetiséggel, nem kevésbé hasznos dolgot végez, a melylyel az elődök munkáját kiegészíti.

Specialisták lépnek elő, kik korlátolt czéloknak nagyterjedelmű munkákat szentelnek, kimerítő monographiákat írnak egyes városokról, egyes országokról vagy dynastiákról, nagy életrajzi encyklopädiákat szerkesztenek, úgy hiszem, a legelső fajta munkákat a világ irodalmában.*)

Hangya szorgalommal összecompilálnak mindent a mi a muhammedán világ egy körülhatárolt részletére nézve az elődök szétszórt munkáiból egybegyűjthető volt és tárházakat építenek, a melyekben a tárgyukra vonatkozó legapróbb adatokat, nem igen bánva, hogy historiai tény-e vagy adomát, élvezetes csoportosításban megőrzik. E körből Európába leginkább ez irány legkitünőbb képviselőjének neve hatolt, az Al-Makrizi-é (megh. 1441), ki a XV. században sok egyéb munkán kívül hazájának, Egyiptomnak monographiáját írta meg, melyben mindent összefoglalt, a mit az ő idejében Egyiptom történetéről, régiségeiről, sőt topographiájáról is felkutatni lehetett. Vollers**) «egy hatalmas, sokféle nemes érczet rejtő irodalmi hegységnek» nevezi Makrizi még eddig teljesen ki sem merített gazdagságú könyvét. Minthogy az ily compiláló munkák divatja rendszeren azon következménnyel járt, hogy a források, a melyekből amazoknak java része merítettet, feledésnek indultak és az irodalmi forgalomból eltűntek, a történelem számos fejezetére nézve Al-Makrizi és a hozzá hasonló encyklopädistákra vagyunk utalva; a forrásokat — melyeket fájdalom, nem mindig szoktak megnevezni és különféleségök szerint feltüntetni — csak az ő idézeteikből ismerjük. De hogy a kritikai munkát megnehezítő módszerek mellett mily fontos dolgot végeztek, azon haszonból is tapasztalhatjuk, a melyet a

*) Lásd ezekről röviden: *Ibn Khallikan's Biographical dictionary*, translated from the Arabic by De Slane. I. (Páris (1843) p. XXXI: «Some of these histories with their continuation formed collections of from eighty to one hundred large volumes, a few of which are to be found in European libraries».

**) *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellsch.* XLII. köt. (1887) 318. lapján.

történettudomány ugyancsak az imént említett Al-Makrizi munkájából húzhatott. Nélküle alig írhatnók meg például Egyiptom két nagy korszakának történetét: a fatimida khalfákét és a mameluk szultánokét. *) S aztán a francia «Mission du Caire» ifjú tudósainak, kik Egyiptom történelmi topographiájáról oly nevezetes dolgozatokat tesznek közzé, ez az Al-Makrizi a mindennapi kenyerek; nélküle — a mint például Ravaisse-nek Kairo helyrajzi történetéről a kairói francia iskola gyűjtő munkája során kiadott dolgozatából meggyőződhetni**) — egy lépést sem tehetnének az egyiptomi élet nagy gócpontjai régibb helyrajzi viszonyainak dolgában. Csak az ő vezetése mellett állíthatjuk helyre a tudomány számára azt a virágzó életet, melyet a középkor emberei azon a helyeken láttak, a melyekről már Makrizi is csak mint a régi dicsőség pusztá romjairól szólhat, és mint a régiségek bűvárlója csakis forrásaiból adhat hírt. A francziák elismert irodalmi tapintatára vall csak az imént megkezdett vállalkozásuk is, hogy a tartalmánál az arabisták körén túl terjedő érdekekkel bíró nagy forrásmunkát a «Mission du Caire» munkálatai során francia fordítás által a historicus világnak is egész terjedelmében hozzáférhetővé teszik.***)

Ez egy példából is láthatni, hogy a kulturtörténet kutatóinak mennyire van okuk sajnálni, hogy az ily, rendszerint nagy terjedelmű és ezért a másolók műhelyeiből nem épen sűrűen kikerülő encyklopédiák csak vajmi kevés példányban maradtak fenn, hogy legfontosabbjaikból nem sikerült még az európai könyvtárak számára teljes példányokat megszerezni. A Makrizi könyve aránylag kis terjedelmű munka. Nyomtatott kiadása két folio-kötetet foglal el. Ezzel bármily másoló könnyen birkózhatott meg. De hogyan vállalkozhatott

*) Az utóbbiakra vonatkozó fejezeteket francia nyelven földolgozta Étienne Quatremère, *Histoire des Sultans Manlouks de l'Égypte écrite en arabe par Taki ed-din Ahmed Makrizi*, 2 kötet 4 részben (Paris, 1837—44.)

***) Paul Ravaisse, *Essai sur l'histoire et sur la topographie du Caire d'après Makrizi (Mémoires de la Mission archéologique française au Caire I. kötetében, Paris, 1887).*

****) Makrizi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, traduit par U. Bouriant (*Mémoires de la Mission du Caire T. XVII. 1. fascic.*) 1895.

volna egy szegény íródiák, ki keze munkájával első sorban egy felületes olvasóközönség röpké érdeklődését volt köteles kielégíteni, arra, hogy verejtékét például Ibn Aszákír (megh. 1175) damaskusi monographiájára szánja, melynek első példánya a szerző fiának másolatában 80 kötetre terjedt?*)

Az igaz, hogy a mennyit ez irodalomból ismerünk, mind a tények előadása, mind pedig történelmi felfogás dolgában a IX—XII. század íróival összehasonlítva, valóságos irodalmi hanyatlás jeleit mutatja. Csupa szorgalom, semmi önállóság; csupa verejték, semmi szellem. A kik e korszakban eredetiségre tartanak számot, az eredetiséget a mesterséges formában keresik, mely által a IX—X. század íróinak egyszerű, keresetlen stílusától különböznek.

A mesterkélt előadás látszólagos emelkedettsége, túlzásokban tetszelgő pathosa nem takarhatja a lélek teljes ellankadását, melyet a gyanús adatokat összehalmozó és makáma-szerű rimeléssel egybeforrasztó vesződség lépten-nyomon elénkbe tár. «Bels motz e rimas caras» — mint a Provence irodalmáról mondják. E korszakban a közönség ítélete jeles írónak és így jeles történetírónak is csak azt tartja, a ki a keleti stílus kápráztató fogásaival jeleskedik, furfangos szójátékokkal, az olvasó éleselméjűségét folyton próbára tévő, figyelmét fárasztó mesterkedéssel, szüntelen talányok elébe állítja közönségét. A tartalom így teljesen háttérbe szorul a formai művészet mögött és egykönnyen elképzelhető, mennyi bizalommal élhetünk oly történetírók irányában, kik az eseményeket ily izetlen művészettel kötelesek előadni, kiknek értesítéseit rímek és szójátékok vezérlik, még pedig nem úgy, mint az előadást helylyel-közzel fűszerező finomságok, hanem mint a teljes előadáson sorról-sorra, szóról-szóra átvonuló jellemvonás. E művek, melyek közül mintegy mintául említhetem Imád al-din, a híres Szaladín egyik titkárának (megh. 1201) könyvét a harmadik keresztes hadjátról**) («chef d'oeuvre de l'historio-

*) Ezen eredeti példány egy kötete, úgy látszik, a kairói alkirályi könyvtár kéziratai között van meg. Történelem 17. sz. (Katalogus V. köt. 25. lap.) E kötet 164 levélre terjed.

**) *'Imád ed-din el-Kátib el-Iszfaháni, Conquête de la Syrie et de la Palestine* par Saláh ad-din. Publié par le Comte C. de Landberg. Vol. I. Texte arabe, (Leyde, 1888).

graphie rhétorique» joggal így nevezi Rosen),*) vagy ugyanazon szerző munkáját a szeldsúkok történetéről,**) inkább a retorikába tartoznak, semmint a tiszta történelembe; európai nyelvre egyáltalán le nem fordíthatók; irodalmi méltatásukra is csak oly ember képes, ki a keleti stílusmesterségek minden csinját-binját ismeri. A ki fogalmat akarna szerezni arról, hogy az ily munkákban a történelmi események mily nyelvezettel vannak ismertetve, csak vessen pillantást azon német fordításba, melylyel Hammer-Purgstall egy ily stílű persa történetíró (Vasszáf) tolmácsolására vállalkozott.***) Könnyen megérti aztán, ha azt mondjuk, hogy a történelmi irodalom e termékei történelmi forrásul csak a legszélsőbb óvatossággal használhatók.

De még az általános irodalmi sülyedés homályából is felvillan egy-egy eredeti gondolkodó, ki szellemével, bárcsak kevesen érik föl eszméi magasságát, az irodalomra borult sötétséget bevilágítja. S azon irodalom terén, melylyel ez előadásom foglalkozik, ily írói egyéniség volt a Tuniszban 1332-ben született Ibn Khaldún, a kit ugyan nem épen találoán «az arabok Montesquieu»-jének szoktak nevezni, azonban mindenesetre a legelső volt a világ írói között, ki a kulturtörténetet művelte, és az emberi társadalom fejlődésének előadását bölcsészeti szemléletre alapította. Őt tekinthetjük az arab irodalomban a legnagyobb történetírónak. Szülőföldjén két nemzet és két társadalmi állapot egymásra hatását a legközvetlenebbül figyelhette meg, a berber és az arab nemzetét egyrésztől, a városi és a nomád életmódét másrésztől. Életének viszonyai közel érintkezésbe hozták őt, mint államférfiút, előbb a spanyol keresztyénséggel (1362-ben ő közvetítette a béketárgyalásokat a granadai szultán és kasztíliai Don Pedro között), majd

*) *Notices sommaires des Manuscrits arabes du Musée asiatique* (St. Pétersbourg 1881) 95. lap.

***) E könyv Al-Bundári (1228—30 körül készült) átdolgozásában Houtsmá-tól adatott ki: *Histoire des Seldjoudes de l'Irak par al-Bondári d'après Imád ad-din etc. (Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes par. M. Th. Houtsmá, II. köt.)* Leiden, 1889. A bevezetésben XXX—XXXVII. l. Imád-al-din életrajzát közli a kiadó.

****) *Geschichte Wassafs*. Persisch herausgegeben und deutsch übersetzt von Hammer-Purgstall, (Bécs, 1856).

a muhammedán világot az időtájt elárasztó mongolokkal. Összes elődeinél magasabb szempontból tüzte ki és oldotta meg a történetírás általános feladatát; az emberiség társadalmi rendeltetését és történelmi sorsát szemlélte. Mély gondolkodásának eredményét *Prolegomena* címén mint bevezető munkát bocsátotta nagy világtörténelme elé. «A történelemnek az a feladata — úgymond — hogy hirt adjon az emberiség társadalmi csoportosulásáról, valamint azon különféle viszonyokról, a melyek a társadalmi élet alakulásának természetes tényezői.» Ez alapon vizsgálja a vad életmód primitív életfeltételeit, a családi szervezet befolyását a népek történetére, a nomád és városi, a baromtenyésztő és földmivelő életmód hatását a társadalom fejlődésére, a művelődés physikai és szellemi tényezőit, a fényűzés és a kényelmes életviszonyok fejlődését és hatásukat az emberi társadalom műveltségére és boldogságára és még sok egyéb bölcsészeti és nemzetgazdasági kérdést. Azon eredményekre, melyeket e kérdések sokoldalú fejtegetéséből felmutat, alapítja aztán a világtörténetet mint az emberi társadalom alakulásával és fejlődésével foglalkozó rendszeres tudományt.

II.

Az eddigelé bemutatott irodalmi tények nagyjában azon irányokat képviselik, melyek időről-időre az arab történetírásban előlépnek.

Bizonyára rendszeresebb tárgyalásra volnának érdemesek. Ezt nem tűztem ki ez alkalommal főladatomúl, midőn az itt fölemlített neveket és munkákat csak azért emeltem ki, egy pár csöppet a nagy tengerből, hogy fogalmat nyújtsak azon kör bőségéről, melyet az arab nyelvű történetírás körül fog.

Az arab történetírás első kezdeteihez térünk vissza és az irodalomtörténet szempontjából igen fontos kérdést veszünk fontolóra.

*) Francia fordításban is megjelent munkájának kimerítő jellemzését adta Kremer Alfred: *Ibn Chaldun und seine Culturgeschichte der islamischen Reiche*, (Bécs, 1879).

A kérdés, mely feleletre vár, a következő:

Honnan került az arabokhoz és közvetve általok a keleti műveltség azon köreihez, melyeknek teljes kulturája az araboktól lerakott alapokon épült, honnan került mindezekhez a történetírásra a legelső ébresztés? Az arab történetírásnak hol volt legelső iskolája, mily hatások keltették föl az arabokban azt a gondolatot, hogy számot adjanak a multakról és a jelenről, hogy e törekvést a szellemi élet hasznos, fontos, sőt nélkülözhetlen tényezőjének elismerjék?

Ez irodalomtörténeti alapkérdés jogosultságát csak akkor méltathatjuk való lényege szerint, ha még tekintetbe vesszük, hogy a szellemi élet két mozzanata, melyeket első sorban tartanók arra valónak, hogy a későbbi fejlődés velök álljon kapcsolatban, teljesen cserben hagy bennünket, midőn a történetírás kezdeteit fürkészszük az araboknál.

1. Az arab történelmi irodalom eredetét és fejlődését nem kapcsolhatjuk össze magának az arab kulturának előzményeivel. E műveltségnek egészen a VII. századig nincsen mozzanata, melyhez mint fejlődéstörténeti előzményhez a történeti irodalomnak akár csak legkezdetlegesebb elemei is fűződhetnének.

Az arabok szellemi életéből az iszlám előtt, de még egy félszázaddal az új életviszonyok megalakulása után sem jelölhetnénk ki oly mozzanatot, mely arra mutatna, hogy e nemzetnek, mely az emberiség társadalmi és művelődéstörténetében nagy változásoknak volt tényezője és okozója, szellemi irányában akár csak a legparányibb jele mutatkoznék annak, a mit történeti érzéknek nevezhetnénk.

Úgy látszik, történetének egy pontján sem ébredezett benne az a tudat, hogy nemzeti életének eseményei nem magokban állanak, pillanatnyi elszigeteltségben, hanem szemeit teszik az események nagy lánczolatának, mely a jelent összekapcsolja a múlttal; de még annak sem, hogy a mit a jelen korban véghez visznek, a mi társadalmukat mozgatja és izgatja, értékkel bírhat a jövő nemzedékekre nézve.

Emlékezéseik a multakról csak a legeslegrövidebb időközre terjednek. Mindaz, a mit az iszlám philologusai, valót és költészetet, a pogány korra nézve a szájhagyományból megőriztek, alig nyúl vissza továbbra, mint a Muhammedet közvetlenül megelőző évszázadra. Ez ifjú időből valók magasztalt esz-

ményi alakjaik, melyek büszke dicsekvésök tárgyait képezik, az arab erények fénylő példányképei; e kornál nem régiebbek Hátim Tejj, a nagylelkűségéről híres sejkh, nem Antar, a sivatag arslána, egy szövevényes lovagregény központi alakja, nem Imru-ul-Kejsz, az apjától kitagadott kóborló királyfi, ki a byzanczi császár udvarán is megfordul és midőn a vérbosszú szent kötelessége hija vissza hazájába, útközben Angorában Herakles módjára — nevezetes találkozás! — egy méregbe mártott köpeny fölvétele által találja halálát idegen földön. Az arab őstörténet ez alakjai egytől egyig alig száz évvel előzik meg Muhammed föllépését. Nincsen semmi nemzeti mythosza az araboknak, mely azt mutatná, hogy valaha számot kívántak volna adni gyermekeiknek nemzetök múltjáról, hogy képzeletök valaha nagy és bámulandó alakokkal töltötte volna ki a nemzet őskorát, hogy zengzetes nyelvök a törzsek gyülekezetében, a pásztortűz mellett az ősök harczairól és vándorlásairól regélt, hősökről és patriarchákról énekelt légyen, kiknek tisztelete, kiknek bámulása a későbbi nemzedékek idealismusának és bátorságának táplálékot nyújthatna.

A nemzeti élet mind e mozzanatát hiába keresnök régiségök egyedüli emlékeiben, melyek költészetökben reánk maradtak. Költőik, midőn borról és szerelemről énekelnek, harczról és vérbosszúról, a vándorlás veszélyeiről, a sivatag borzalmairól, melyekkel apróra leírt tevéik hátán küzdenek meg, mindig az életnek csakis pillanatnyi érdekeit és múló vonatkozásait tükrözik: soha sem emelkednek föl a magaslatra, melyről a távol múltba is pillantást vethetnének. Nem fogunk csodálkozni azon, hogy ily lelkű emberek között eposz soha sem fejlődött ki azon apró csirákból, melyek reá alkalmat nyújthattak volna.

De még történeti életök is a Kr. u. V. század mögött jóformán egy teljesen üres lap, melyet az iszlám tudósai vallásos legendákkal, buzgó genealogok tendentiosus koholmányokkal, történelem számba semmi esetre sem mehető adatokkal töltöttek ki. A félsziget története legfontosabb fordulópontjainak semmi nyoma az arab hagyományban.

Erre nézve igen tanulságosak a következő példák:

Az ékiratokból arról nyerünk tudomást, hogy már 715 Kr. e. Assyria királya nagy hódító hadjáratot indított «a távollevő arabok ellen», kik a sivatagot lakják, s kikről a böl-

csek és irástudók mitsem tudtak». Apróra felsorolják a legyőzött arab kabilák neveit, és a sarcztárgyakat, melyeket tőlük haza vittek. Nem mondhatjuk-e föltűnőnek, hogy az éjszaki nagy hatalom e betörésének, mely mindenestre gyökeresen fölkavarta a kívülről csak nagy ritkán bolygatott arab sejkhek viszonyait, se híre se hamva az arabok emlékezéseiben és hagyományaiban!

S hogy későbbi időre térjünk, Augustus római császár (24 Kr. u.) egyik hadvezére, Aelius Gallus, is ott járt seregeivel a sivatag népei között. S bár az ellene kifejtett ellenállásukat nem volt mit szégyelniök — hiszen teljes kudarczczal végződött Aelius arabiai hadjárata — semmi emlékezés róla az arab hagyományt gyűjtő forrásokban nem esik. Teljességgel elenyészett a nemzet tudatából és Arábia történetének e fontos fejezetéről nem tudnánk semmit, ha valamint az assyriai hadjáratról a szokásuk szerint nagyhangon kérkedő ékiratok, úgy az Aeliuséről a római történetírók nem adnának hírt.

A régi korból csak egy nagy eseménynek emléke maradt fenn az arab nép hagyományában, egy eseményé, mely — úgy látszik — a sivatagban kóborló törzsekre sokkal mélyebbre ható következményekkel járt, semhogy kurta historia emlékezésükből teljesen kiveszhetett volna. Hisz ez esemény teljesen fölforgatá a tribusok ősi viszonyait; új elemeket ékelt e conservatív szellemű társadalomba és megváltoztatta évezredes alkotmányát. A sivatag népvándorlásának nevezhetjük; semmi esetre sem elfelejteni való dolog. Időszámításunk első századában ugyanis Délarábia törzsei egy pusztító áradás következtében*) éjszak felé vándorolni kényszerültek; egy részök Középarábiában telepedett meg; mások éjszak felé folytatták útjokat és az arabság legszélsőbb éjszaki határain önálló arab fejedelemségeket alapítottak, melyek a görögök és rómaiak között folyt háborúkban némi fontossággal is bírtak. Még e kivándorlás, az igaz, vajmi homályos és elmosódott hagyománya sem tartja fenn magát, ha következményei évszázadokon át mélyen bele nem nyúlnak a nomád törzsek békés és

*) Ezt az okot hozza föl az arab hagyomány. *Wetzstein* valóbszinűnek tartja, hogy Délarábia túlnépesedése volt a kivándorlás közvetlen oka. *Reisebericht über Hauran und die Trachonen, nebst einem Anhang über die sabäischen Denkmäler.* (Berlin, 1860) 104. l.

harczias csoportosulásának viszonyaiba és ha ezentúl az éjszak-arab fejedelemségek nem állanak fönn, mint azon historiai esemény élő emlékei.

S ha azon óriási terület fölött tartunk szemlét, melyet a pogány arabok az iszlám előtt elfoglaltak és a melyet ivadékaik még mai napig is elfoglalnak: semmi nyoma egy föliratnak, mely azon törekvésről tehetne tanúságot, hogy a nemzeti élet és történet valamely fontos eseményét az utókor számára megőrizni kívánták volna, úgy mint azt déli fajrokonai, az úgynevezett sábaiak és minäusok tették, kiknek régi történetét most már vagy 3000-re menő fölirat segítségével rekonstruálják. Semmi nyoma az epigraphicus emlékeknek, a történelmi érzék e legközvetlenebb tanuinak a közép- és éjszaki arabság teljes területén. A mi fölirati emlék az éjszaki vidéken fölmerült, mind idegen, aramæus bevándorlók kezéből való; egy sem arab nyelvű.

Arábia éjszak-nyugati határán azon helység körül, melyet a Korán al-Hidsrnek, a régiek Egrának neveztek, vagy tizenkét évvel ezelőtt egy merész skót utazó, ki e vidéket bejárta, Doughty, egész nagy sorozatát fedezte föl a régi mausoleumoknak, a hegy oldalából kifaragott síremlékeknek, szakasztott másait azon temetkezési épületeknek, melyeket Jeruzsálem környékén, a Kidron völgyében szemlélnék az utazók. Az arabiai emlékek aramæus nyelvű föliratokkal lévén el látva, melyeknek hű másolatait az emlékek rajzaival együtt Doughty magával hozta Európába, az emlékek eredetét csakhamar megtudták határozni. A nabatäus nép köréből valók, azon népből, mely a Kr. e. IV. századtól kezdve szerepel a történetben és melynek uralma csak a Traján császár hódításaival ér véget, midőn a sziklás Arábia római tartományvá válik. E népnek, mint a töle fönmaradt építési emlékek mutatják, fejlődött volt a műveltségi állapota. Hatalmának tulajdonképeni fészke a Palestina déli része; Petra volt a fővárosuk. Volt idő, midőn éjszak felé egészen Syriáig terjedtek. Hogy dél felé egészen Egráig nyúlt a befolyásuk, csak az épen említett föliratokból tudtuk meg. E föliratok keltezése azt mutatja, hogy időszámításunk első századából valók, a nabatäus nép önálló életének legutolsó idejéből. *) Csak ötszáz éve-

*) Lásd czikkemet: *Legújabb fölfedezések Arábiában.* (Budapesti Szemle XLV. köt. 1886), 61 és kk. 1.

sek voltak tehát az emlékek, midőn az arabok, kik karavánjaikkal ősidők óta sűrűen jártak be e vidéket, már régóta elvesztették volt jelentőségök tudását. Őskori óriások hajdani lakóhelyeinek mondták és Muhammed, ki maga nagyon gyöngé volt historiai dolgokban, a nép e homályos hagyományát már arra használhatta föl, hogy a nabatäus síremlékeket egy bűnös nép palotái romjainak mondja, melyet Alláh a föld színéről elpusztított. Ily rövid volt az arabok emlékezete az országuk területének régiségeiről. Muhammed idejében Arabiának alig ötszázados múltja már évszázadok óta a préhistorikus idők mesés birodalmába tartozott.*)

Ily talajban, melyben a történeti érzéknek semmi fogamatja, nem csirázhattak azon elemek, melyekből az arabok történeti irodalma fejlődött.

III.

2. Másfelé kell figyelmünket fordítani. Át kell lépnünk a pogány idők határát és kérdésünk megoldására nézve attól a mozgalomtól reménylenünk, mely a VII. században új életet öntött az arab sivatag lakóiba, új czélokot tűzött harczaik és törekvéseik elé.

Hátha talán az iszlámmal járó magasabb műveltség, az általa élesztett fürkésző törekvés segítette elő a történetek iránti érdeklődést?

Ide is hiába folyamodunk. A keletkező iszlám, bár sok tekintetben és irányban a tudományos vizsgálódás ébresztésére nagy befolyást gyakorolt, a történeti tudás fejlesztésének nem kedvezett. E téren vele egyes-egyedül a Koránban érintett bibliai legendák fejlesztése áll kapcsolatban; a nemzeti történet az iszlám szellemétől áthatott körökben nem örvendhetett kedvező fogadtatásnak vagy buzditásnak. A tudományok közül csakis azon ismereteket és vizsgálódásokat mozdította elő, a melyek a Szent könyv megértését, szépségeinek méltatását czélozzák (philologiai tudományok), vagy a melyek a mindennapi

*) Lásd Renan bevezetését: *Documents epigraphiques recueillis dans le Nord de l'Arabie*, par M. Charles Doughty (Paris, 1884) 5. lapján.

életnek és társadalmi érintkezésnek a vallásos hagyományok és tanítások alapján való alakítását tűzték ki feladatul. Itt első helyen állott a kánoni törvény tudománya, melynek a római jog befolyása alatt*) vetették meg alapjait, alkották meg módszereit; mellette az e tudomány határszélein mozgó segédismeretek is virágzásnak indulhattak.

A történet e körnek sem középpontjában nem állott, sem pedig körszéleit nem érinté.

Nem volna nehéz feladat, e nevezetes jelenségnek okait fűrkészve, benső kapcsolatát felmutatni az iszlám szellemével, a tanításából táplált lelki iránynyal. De, úgy hiszem, célszerűbben használjuk fel az időt, ha ily elméleti magyarázatok kockáztatása helyett azon tényt, hogy az iszlám iránya alapjaiban mennyire közönyös a történelmi ismeretek gyűjtése, megőrzése és feldolgozása iránt, az irodalomból kölcsönzött néhány pozitív példával világítjuk meg.

A történelmi tudás iránt nyilatkozó érdeklődés az iszlám-ban az úgynevezett *magázi* gyűjtésében nyilvánul. Ez a szó annyit jelent, hogy: háborúk. Az iszlám háborúiról szóló adatokat gyűjtötték egybe és terjesztették szájról-szájra. A próféta életrajzára vonatkozó adatok és hagyományok gyűjtése is e törekvés kapcsolatában keletkezett. Ezekből indul ki az iszlámon belül a történelmi ismeretek fejlődése. A legelső történeti munkák nem egyebek ily adatok egybeállítására és rendszerbe foglalásánál. Már pedig az iszlám kánoni körei e magázik iránt folytonosan ellenséges indulatot mutatnak. Ennek bebizonyítására sok adat kínálkozik.***) Csak egyet említek fel. Azt beszélnek, hogy Abd al malik ommajád khalifa egykor fia kezében egy magázi-könyvet látott, melyben a királyfi buzgóan olvasgatott. A khalifa megdorgálta ez olvasmányért, és helyette a Koránra és a szunnára utalta. Természetesen, esze-ágába se jutott a khalifának fiát a történettől elvonni és a theológiára buzdítani. De ez adat világos bizonyíték azoknak észjárására nézve, kik ez elbeszélést költötték. A magok érzületét a világi gondolkozású omajjád khalifa számára adták.

A muhammedánság legelső nagy kánoni tudósa Abu Ha-

*) Lásd: *A muhammedán jogtudomány eredetéről*, (Akad. értekezés) 1884.

**) *Muhammedanische Studien*. II. köt. 206 és kk. lapokon.

nifa volt; e férfiú rakta le alapjait az iszlám kánoni elmékedésének. Tanítványai között legnagyobb és leghíresebb volt Abu Juszuf, az iszlám első jogtudományi írója, ki fejedelme, Hárún al Rasid khalifa felszólítására egy terjedelmes emlékiratot dolgozott ki az állam közigazgatásáról — természetesen a vallás alapján. Ez az Abu Juszuf tanuló korában az ismeretek sok oldala iránt érdeklődő ifjú lehetett; szeretett a kánonjogon kívül történelmi dolgokkal is foglalkozni. A pogány arabok harczeitől fenmaradt hagyományokat, az iszlám hódító háborúinak történetét sem hanyagolta el. A magázgyűjtökhöz szokott eljárni, hogy tudósításaikkal ismereteit gyarapítsa. Ezért, úgy látszik, néha-néha a mester előadásairól is el szokott maradni. Abu Hanifa, egy ily elhanyagolt előadás után kitünő tanítványát, kinek a történettudás iránt tanúsított érdeklődése nem maradt előtte titokban, mindenféle gúnyos kérdéssel fogadta. A tanuló magára vette a történettudomány méltóságát sértő megjegyzéseket és így szólt a mesterhez: «Ha abban nem hagyod gúnyolódásodat, ó imám, e nagy társaság füle hallatára e kérdést intézem hozzád: Ugyan mondd meg, mi volt előbb, az ohodi vagy a Bedr melletti csata? (Két híres csatája Muhámmednek a mekkai hitetlenek ellen.) Te nem tudsz erre megfelelni, pedig az ilyen dolgot csak minden igazi muhammedán tudósnak ismernie kell.»

Meglehet, hogy e történet, mely egy Bagdad történetét tárgyaló komoly muhammedán krónikából van merítve, nem egyéb adománál, melyet az arab történetírók nagy előszeretettel szőnek szórakoztatásul száraz előadásuk közé; de mindenestre a tudományos állapotok valóságából van merítve és nem keletkezhetik, ha reá azon viszony nem szolgáltat okot, melyben a kánoni tudomány képviselői a történelmi ismeretekhez helyezkedtek. Nem tartották elég komoly, a vallásos kutatás méltóságának megfelelő foglalkozásnak, hiábavaló idővesztegetést, fontosabb dolgoktól elidegenített érdekfecsérlést láttak benne.

S hogy az az érzület, melyet az ép elmondottam történetet a nagy kánonistának tulajdonít, a vallásos körök hangulatának tényleg megfelelt, tanúság róla, hogy a theologusok a történettudományokra vonatkoztatják a Koránnak imígyen hangzó szavát: «Vannak emberek, kik hiú beszédet vásárolnak, hogy az Alláh útjáról eltévedjenek, tudomány nélkül, és tréfá-

nak tekintsék azt; sujtó büntetés éri őket» (31, szúra 5. vers). Ezen «hiú beszéd» alatt a történeti elbeszéléseket értik.*)

A történeti ismereteknek ilyenén méltatása egészen a XIII. századig, midőn az állami élet szerencsétlen fordulata történeti elmékedésekre ösztönözte a műveltebb főket,**) állandó hangulata volt azon tudományok képviselőinek, melyeknek a vallásos életre, sőt az általános műveltségre is legtöbb fontosságot tulajdonítottak. Még a X. század vége felé Ibn Haukal, a nagy geographiai író, nagyérdemű kultagunktól, De Goeje tanártól kiadott munkáját azon kezdi, hogy bocsánatot kér Alláhtól, izlésének és érdekének profán hajlamaiért, mely őt — úgymond — méltóbb, a vallásos kötelességgel összhangzóbb tanulmányoktól elvonta.***)

IV.

Egyébüttl, távol a sajátképeni arab nemzeti élettől és a muhammedán vallásos törekvésektől, fogjuk tehát keresni az arab történetírás legelső mozgó okát.

S azon tény megértésére, a melyet e kérdésre nézve eredményül felmutatunk, ismét egy kis bevezető kitérésre kell engedelmet kérnem.

Az arabok történelmi irodalma az arab kulturának egy kimagasló elemét képezi. E kulturáról kell néhány megjegyzést előrebocsátanunk.

A mit egy röviden összefoglaló kifejezéssel: arab kulturának szoktak nevezni, az a kultura ugyanis, mely a középkori Európával legelőször közvetítette a görög philosophiát és az exact tudományokat, az a szellemi légkör, melyben a középkor századain át az európai műveltség lélegzett, mindaddig, míg a renaissance a klasszicizmus tiszta forrásaihoz visszavezette: ez az arab műveltség, ha eredetét és alkotó elemeit kutatjuk, a kulturtörténet legbonyolultabb tüneményei közé sorolható.

*) *Al-musztavaf* 68. fejezet (ed. Kairo, 1275. II. köt. 190).

***) Lásd: *Az iszlám*. 293.

***) V. ö. Dozy, *Histoire d'Afrique et d'Espagne* par Ibn Adhari (Leyde, 1848—51) I. köt. 10.

A Kelet visszaajándékozza a Nyugatnak, a mit tőle nyert; de nyerte tőle oly sokágú csatornákon át, hogy ezeknek felderítése a legfinomabb elemzési munkát igényli. Nem fogunk ez alkalommal ez elemzésbe bocsátkozni. Csak arra akarunk rámutatni, hogy e műveltséget egyáltalán helytelen és megtévesztő szempont alatt szemlélnők, ha abból, hogy *arabnak* nevezzük, azt következtetnők, hogy e műveltséget az arab nép géniusza teremtette, hogy e nemzet szellemi életének vezérei művelték, hogy fejlesztéséhez leginkább e nemzet vezető elméi járultak hozzá, hogy egyáltalán azt, a mit arab műveltségnek nevezünk, az araboknak köszönte az európai középkor.

Történelmi hálánkat és elismerésünket tényleg oly irányban vesztegetnők, a honnan a vett jótétemény egyáltalán nem eredt. E műveltségnek csak nyelve volt az arab, mely az iszlám által a keleti emberiség irodalmi nyelvének polczára emelkedett, épen úgy, mint hasonló okokból a latin vált Európa tudományos köznyelvévé. A ki az arab tudományos irodalmat tanulmányozza, alig jó szellemi érintkezésbe tösgyökeres arab nemzeti íróval vagy gondolkodóval. Ha csak azt a három író veszszük, kiknek neveit kísérletünk kezdetén taláломra felemlítettük, egyikök ereiben sem pezsgett arab vér; kettejük perzsa volt, a harmadik berber eredetű. Az iszlám, mint azt semmiféle kozmopolita világnézet gyökeresebben nem művelhetné, a hatása alatt álló nemzeti egyéniségeket egybegyúrta, egybeolvasztotta, összeforrasztotta; az iszlám közösségébe fojtotta a nemzetek egyéni tudatát és az általa Ázsiában és Afrikában teremtett új világ szellemének közös eszközévé tette az arab nyelvet.

E réven tolmácsolta nekünk az arab nyelv azt a műveltséget, mely, miután hazájában, Görögországban, hontalanná vált, távol Keleten keresett menedéket és — a sors különös szeszélye — ép azon népnél, melylyel e műveltség ősei sok századdal ezelőtt Marathonnál és Salamis mellett oly hősieien megmérköztek volt!

Az arab műveltség eredetei nem választhatók el azon szellemi élettől, melylyel az arab hódítók Perzsiában érintkezésbe jutottak.

Most mindinkább kidomborodik azon sokrétű befolyás, melylyel a Szaszanidák uralkodása alatt Perzsiában meghonosodott kultúra mindenfelé kihatott. Újabb időben még saját

régiségtudományunknak is többféle ponton mindinkább szemkörébe tódul a szaszanida műveltséggel való ősz kapcsolat feltevése.

Mélyebb barázdákat ez a sajátyszerű kultúra azonban sehol sem szántott, mint az iszlámtól megalakított társadalom szellemi és politikai életében.

Már az iszlám előtti arabságban is a perzsa műveltség befolyásának mély nyomaival találkozunk. Egy nagy esomó perzsa vendégszó, különösen az öltözet és fényűzési czikkek megjelölésére használt kifejezések, élénk tanúi e befolyásnak, melyre a perzsa királyok kegyelméből Mezopotámiában (Hira fővárossal) fennálló arab fejedelemség nyújtotta különösen a közvetítő alkalmat. Délarábiában is sok ideig a perzsák uralkodtak. Mindmegannyi fényforrás, a melyből a perzsa műveltség a középső Arábiába kisugározhatott. Aztán Arábia sivatagjai nem is voltak annyira elzárva az idegen hatásoktól, nem voltak soha semannyira elszigetelve a nagy kulturák áramlataitól, a mint azt egy régi történelmi előítélet alapján hinni szoktuk. A félsziget keleti és déli partvidékeit már az ókorban nagy számmal keresték fel perzsa gyarmatosok, a kik idővel, a beljebb fekvő városokban is letelepedtek. *)

Ha az arab nyelvbe már a pogány korszakban behatott idegen szók jegyzékét csak felszínesen is vizsgáljuk — és ily jegyzékek és kimutatások egybeállításával a keleti tudósok megelőzték az európai philológiát — első tekintetre is szemünkbe ötlük az a körülmény, hogy mily nagy terjedelemben találjuk a perzsa szavakat az arab sivatag írni, olvasni nem tudó költőinek verseiben, nem csak azokéban, kik mint Al-A'sá sűrű utazgatásaik alatt, talán kereskedőktől is felszedhették a perzsa kifejezéseket, hanem még azoknál is, kik Arábia földjéhez tapadtak és csak a tősgyökeres törzsek között pengették lantjokat. S még a Korán is, mely e korszakot lezárja és az újabb fejlődés élén áll, teleteli van perzsa kitételekkel. Perzsa nevű ruhákba és ékes szövegekbe öltözteti Muhammed képzelete a földi kinlódásért a paradicsomban gyönyört és elégtételt élvező igazhitűeket. Még az édeni bort is perzsa nevezetű ser-

*) Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens*. II. köt. (Berlin, 1890) 227 és kk. ll.

legből (melynek neve a török révén hozzánk is eljutott: ibrik) szörpölteti velük.

Az administratio szokásaiból is már Muhammed korában az egyik vagy másik részlet átszivárgott Arábiába. A Korán már használja a perzsából származó *vezír* szót (Áront nevezi Mózes vezirének). Meg a *dsizja* (a máshitűek türelmi adója) intézménye, mint újabb időben egy muhammedán tudós bebizonyította, egyenesen perzsa forrásra vall. *)

Mindezen befolyások, bármily jellemzők is a régi arabok külső kapcsolatainak megítélésére, az arab nemzeti jellemet csak felszínesen érintették, műveltségének lényegére és tartalmára emlékezetes nyomot nem hagytak. Sőt nem valószínű, — legalább számos adatból következtethetünk reá — hogy a beduin lelkiület gögös önérzettel nézte le az idegen népek, melyet ő a maga szempontjából barbárnak ('adams, annyi mint hebegő) gúnyolt, finomságait. Eltanulni valónak legalább nem tartották érdemesnek. Még a várost lakó arab ember is csak a sivatag életmódját tekintette az emberséges lét igazi eszményképének.

Tökéletes, emberséges ember csak sátrak alatt tanyázik. Nem irigyelte tehát a földművelőtől szántóföldjét, nem a nagy uraktól palotáikat. Nem óhajtott palástot cserélni burnusaért. A régi arab költészetben nem ritkák oly költemények, melyekben ez érzület nyilatkozik: a finom életmód közelébe jutó arab ember visszavágyakozása a sivatag szabadságába. Börtönnek is nevezi a perzsák kastélyait. Az igaz nemzeti ideálokért lelkesedő arabok még későbbi időkben is a sivatag törzsei közé küldték fiaikat, hogy e környezetben finomabb művelődésre tegyenek szert, a minőt a városi élet nem nyújthatna nekik.

Egyiptom mostani fejedelmét magasabb műveltség elsajátítása céljából a bécsi Tereziánumba küldötték. Alig egy félszázaddal ezelőtt más eszméken indultak e téren. Még századunk ötvenes éveiben I. Abbász pasa, jelenleg uralkodó névrokonának negyedik elődje, fiát, Muhammed pasát, a Haurán beduinjai közé küldte. Azt hitte, hogy az ifjú herczeg leg-

*) Samsz-ul-Ulemá. Maulavi Mohammed Shibli Nománi értekezésében: *The Jizya or Capitation Tax* (Urdu nyelvből fordítva) Aligarh 1894. A Korán perzsa elemeiről érdemes lesz egyszer külön szólni.

jobban a Ruvalá-törzs környezetében fogja elsajátítani azon erényeket, melyek egy arab fejedelmi ember jellemét tökéletessé teszik. A Ruvalá-arabok között halt is meg az ifjú herczeg 1854-ben. Sírhelyét és feliratát Wetzstein 1860-iki hauráni útleírásában ismerteti.*)

E viszonyokon, ez életnézetén még az előrehaladó hódítások nagy tényei is csak későn kezdenek változtatni. A perzsa kultúra döntő befolyása az arab műveltségre az iszlám II. századában jelentkezik. Nevezetes tüneménye a történetnek! Midőn a perzsa állam legutolsó nemzeti dynastiájával elbukik, midőn a Dáriusok és Xerxesek trónja végképen összeomlik, midőn az iszlám szilaj hatalma tomboló szélvészként elfújja Ahuramazda szent tűzét, elnyomja és elüzi Zoroaster tanítványait,**) csak akkor üli egyikét legtartósabb diadalainak a perzsák műveltsége. Győzelmet arat a hódító felett. Nyers erőszakkal kioltott életének utolsó pislogó szikrájával új tűzhelyet gerjeszt; még pedig azok között, a kik csak az imént sujtották le és porba tiporták ősi dicsőségét, romjaira alapítván a maguk hatalmát. A muhammedán hívek szellemi, de még politikai életének is irányát határozza meg; alakulásához a legértékesebb, a legtartósabb elemeket az elbukott nemzet szolgáltatja. A világtörténelemben aligha akad méltóbb és jogosabb alkalmazása Horatius szavainak (*Epist.* II. I 156): «Græcia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio.»

De tudnunk kell, hogy ez a perzsa műveltség, bár teljesen nemzeti alapon állott, és különösen a Szaszanidák alatt, kik hazájok történetébe a nemzeti romanticismus (az ős achæmenida birodalom helyreállítása) czimén nyúlnak be, az ősi nemzeti szempontokat lépteti elöterbe, maga is sokféle idegen

*) *Reisebericht über Hauran und die Trachonen*, 72. lap.

***) Hogy kevéssel elbukásuk után a perzsák miképen jellemezték az arab hódítást, arról nemrég érdekes okiratot tett közzé E. Blochet pehlevi nyelven franczia fordítással (*Textes religieux pehlevs. Revue de l'Histoire des Religions*, XXXI. köt. — 1895—241. és kk. lapjain). Többek között: «Most a tádsikok (arabok), a patkányevők, a kigyójelleműek és kigyótermészetűek, kik az egy húsfalaton veszekedő kutyák módjára esznek, a Khosroesek birodalmát elrabolták. Se tehetséggel, se hősiességgel, se az ész erejével nem hódítottak el, hanem erőszakkal és igazságtalansággal. Soha nép nagyobb vadsággal birodalmat nem pusztított». I. h. 242. 252. lapokon.

befolyásnak köszönte azt az alakját, melylen a Szaszanidák alatt ismerjük.

Mióta a nemrég elhunyt híres irániista, James Darmesteter, nagy Zendavesta-munkájában a perzsák szent könyvének alkotását gyökerestül új vizsgálat alá fogta, e kutatások alapján tudjuk, hogy már a Zend-Avestában az eredeti árja vagy inkább iráni eszmék mellett helyet foglalnak zsidó (biblia) és új-platonikus tényezők. S a Szaszanidák alatt uralkodó nyelvalak, a mint legalább az írott emlékekben nyilvánul, kétségbevonhatlan hűségű tükörképét állítja elének a semitizmus nagy hatásának az akkori perzsa műveltségre.*) Hiszen a pehlevi — így hívják a szaszanida-korszak irodalmi és curialis keverék-nyelvét — telis-teli van aramäus elemekkel, körülbelül ép oly mértékben, mint a mai művelt perzsa nyelv az arab járulékokkal.

A sémi befolyáson kívül még a görög műveltség elemei elől sem térhetett ki egy nemzet, melynek közviszonyai a Nagy Sándor hódítása által gyökeres felforgatást szenvedtek volt. A Szaszanidák nemzeti mozgalma által Perzsia uralmából kiszorított parthus királyok udvarán, kik nagy előszeretettel használják a Philhellén czímet, nagyban járták a görög tragédiák.***) Aelianus nyomán (*Variarum hist.* XII, 48) azt is szokták említeni, hogy még Homéroszból is készült legyen egy perzsa fordítás.***) De ennek semmi nyoma a fönmaradt irodalomban.

Látni való, mily vegyes elemek eredménye volt az a perzsa műveltség, melynek világra szóló hatása csak időszámításunk VIII. százada felé érvényesül. Valódi keverék-műveltség, mely talán már ily természeténél fogva is hivatva és képesítve volt, hogy a vele érintkezésbe kerülő idegen népelemre egyik vagy másik ethnologia mozzanata révén nagyobb hatást gyakoroljon, mint valamely egyöntetű nemzeti műveltség, melylyel egy másik, kizáró természetű nemzeti egyéniség alig azonosulhatott volna.

*) V. ö. Renan, *Histoire générale des langues sémitiques* (4. kiad. 1863) 284—286. lapjain.

***) Darmesteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse* (Páris, 1885), 23. lap.

***) Wenrich: *De auctororum graecorum versionibus et commentariis* (Vinöobon. 1842), 76. lap.

Az iszlám hódításával érkezik el annak ideje, hogy e sok tényezéből összealakult kultúra a föléje terülő arabságot át-hassa. A muhammedán uralom I. századában, a míg patriarchális alapon épült fel az arabok szervezkedő közléte, majd később, midőn az Omajja családból származó uralkodók, az arab sivatag szélén, a fényes Damaszkusban a pogány arabság hagyományait folytatták, alig érezhető még valamelyes nyoma az idegen műveltség nagyobb mérvű hatásának az arab társadalomra. Syria lévén e korszakban az arab nagy élet tanyája, ez uralkodó körök a perzsa életviszonyokkal nem igen juthattak érintkezésbe.

Egy csapással új művelődési korszak nyílik meg, teljesen megváltozott életfelfogással állunk szemben, midőn a történelemből eléggé ismert forradalommal az abbászidák dynastiája kerül felszínre. Legelőször a hajdani Irán területén veti meg lábát és a muhammedánságra tért perzsa elemekre támaszkodva, ezek segítségével magához ragadja az igazhitűek kormánypálcáját. Csak ekkor lobban fel ismét azon lappangó szellemi erő, mely a szaszanida birodalom hagyományaiból a perzsa hatalom bukását túlélte.

Ennek jelei külsőleg legérezhetőbben a politikai viszonyok, a közjogi felfogás gyökeres megváltozásában mutatkoztak. A bagdadi khalifa — ezt már más alkalommal is kifejtetttem,*^{*)} és most még alaposabb bizonyítékokkal volnék képes támogatni — közjogi állása egész fényét a szaszanida király attribútumaiból kölcsönözte. Nem Muhammed egyszerű utódja ő, mint a khalifa cím jelöli, hanem a legitimitás dicsfénytől körülövezett, isteni méltósággal felruházott theocrata. Ez nem a Mekka és Medina patriarchális nép vezérének, nem a damaszkusi omajjád világi uralomnak, hanem a perzsa nagykirályságnak öröksége. A nép szabad választásából és közmegegyezéséből eredő khalifai méltóság a perzsa hagyomány átültetése által változott át legitim theocratiává.

A perzsák a királyság intézményét a legrégebbi időktől egészen az állam végső bukásáig isteni jelleggel ruházták fel. Nem csak Aeschylus *Perzsái*-ban nevezik istennek a perzsa királyt, hanem még a Kr. u. V. században II. Jezdedsírd szaszanida király azt a hitet terjeszti magáról, hogy az isten-

^{)} *Budapesti Szemle*. 1892. LXX. köt. 367 és kk. lapokon.

séggel közvetlen személyes kapcsolatban van. A szaszanida királyok pénzei a következő felirattal bírtak:

«Mazdaizn Bági malkán malká Irán v Aniran minocsetri men Jezdán» azaz:

«A mázdahitű, isteni X. Y. Irán és Anirákn királyainak királya, Jezdán (isten) magvából való.»*)

Bági, isteni, ez a szaszanida király állandó jelzője.

Ily felfogás erős hatása által fokozódott Muhammed utódja is az Alláh földi árnyékává. A khalifátusban ezentúl a perzsák isteni királyainak magasztossága válik túlnyomóvá és ez adja meg neki sajátos jellegét továbbfejlődése teljes vonalán. A khalifa Bagdadban megszűnt a beduin törzsek sejkjének képmása lenni. Az uralkodás arab eszményét teljesen kiszorítja a perzsa felfogás győzelme. A khalifa is bági-vá változik; a perzsa sáhán-sáh (vagy mint a fennemlített felírás sémi kifejezéssel mondja: malkán-malká) jellegét ölti magára. Hogy a fejedelmi jellem e változása a multakhoz viszonyítva mily gyökeres átalakulást jelez, talán egy aprólékos adattal is megvilágítható. Midőn Abdalmalik, omajjáda khalifa, a tőle száműzött Ibn Kejsz al-rukajját nevű költőnek megkegyelmezett, a költő szokás szerint egy dicsőítő énekkel járul a nagylelkű uralkodó elé. A kegyelmet nyert költő többek között a következőt mondja a khalifáról:

«Fejét korona (táds) övezi homloka fölött, mely olyan (fényes) mint az arany».

Ennek hallatára a khalifa így mond: «Hát perzsa királyt dicsérsz, hogy koronával látod el fejemet?»**) Az omajjáda uralkodó semmiképen nem gondolt arra, hogy az arab életből kölcsönzött hatalmát az idegenből vett eszmékkal fokozza. Nem kért belőle. Csak az abbászidák tértek ez útra: és úgy hiszem, teljes öntudattal tetszelegtek is a szaszanida szerep elvállalásában. Az abbászida családból származó egy költő, ki pár napig khalifa is volt, Abdalláh ibn al-Mu'tazz, egy 419 kettős verssorból álló történelmi tankölteményben azt mondja Mu'tadid khalifáról (49. vers):

*) *Journal asiatique* 1895 I. p. 167. V. ö. *Zeitschr. d. morgenl. Ges.* XXI. (1867) 429. 458. lap.

**) *Kitáb al-agáni* IV. kötet 158. lap.

«Olyan ő mint Perzsia Ardésirja (a szaszanida uralom megalapítója), midőn egy elpusztult uralmat felújított.»*)

A muhammedán állami élet átalakulása azon ponton kezdődik, midőn az abbászidák rendszere külsőleg arab színben a szaszanida királyság hagyományait feléleszti.

E politikai nagy átalakulás uralkodik ezentúl az összes életviszonyokon. Az iszlámra tért perzsa nagy családok nyerne befolyást a közélet vezetésébe. A perzsa vallás óriási, eddigelé alig méltatott, hatást gyakorol az iszlám vallásos alakulására. Muhammed szájára adnak a perzsa vallásból eredő mondasokat. Hogy az arabok művészetére mily szerves hatása volt a Szaszanidák művészetének, hogy az a mit rendesen mór stílusnak szoktunk nevezni, mily mértékben tételezi fel a perzsa művészetet, mint fejlődéstörténeti előzményt, azt legújabban különösen Marcel Dieulafoy műtörténeti tanulmányaiból tudhatjuk meg, melyeket a francia tudós építész szellemes felesége népszerű alakban közvetített a nagy közönséggel.

Minket azonban itt különösen az irodalmi hatások érdekelnek, melyek e szükséges kitérés után közelebb hoznak kiinduló pontunkhoz.

A perzsa tudósok a szaszanida uralom alatt sűrűen fordítottak az ind irodalomból. Midőn az iszlám hódítása után az új vallásra térnek, csudálatos gyorsasággal elsajátítják a hódítók, az uralkodók nyelvét, az arabot; a perzsa stíl finomságaival tökéletesítik használatának módját, nagy érdemeket szereznek az arab próza megalkotásában.

Ez lesz már most az ő irodalmi nyelvök is; használják pedig azon czélokra, melyeknek az imént még saját nemzeti irodalmuk keretében szolgáltak. A pehlevi nyelvből sűrűen fordítanak arab nyelvre. E nyelvnek hatalmi állása a középkorban meg azon eredményre vezet, hogy az ind nyelvből előbb pehlevire, ebből meg arabra fordított művek, további fordítások révén a világirodalom kincseivé válnak. Így vándorolnak Európába azon indiai mesék (Kalila va-Dimna stb.), melyeket az

*) *Diván Abdallah ibn al-Mu'tazz*. I. köt. 128. lap. 15. sor. E költemény külön ki van adva és magyarázva Lang által: *Mu'tadid als Prinz und Regent, ein historisches Heldengedicht von Ibn el Mutazz* (*Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellsch.* XL. kötet. — 1886—563 és kk. lapjain).

eredeti nyelvből a perzsák az ő pehlevijökre, később ugyanők arabra fordítottak, a mely nyelvből aztán különféle csatornákon a Nyugatra is eljutottak. Az *Ezer egy éj* legrégebb alkotó részei perzsa eredetiekből fordított regék, melyek a századokon át a mesemondók száján és tehetséges szépírók tollán folyton bővülve, a most ismert gyűjteményné növekedtek. E körhöz kell fordulnunk, hogy az arabok történelmi irodalmának legelső csirájára bukkanjunk.

V.

A perzsák irodalmának a Szaszanidák alatt egy igen kedvelt, és nagy terjedelemben művelt iránya volt, hogy királyaik életrajzeit, uralkodásuk történetét és viselt dolgaikat monographiákban tárgyalják, még pedig nem csak szorosan történelmi szellemben, hanem regényes, mondaszerű előadásban is.

Ez életrajzi monographiákat Kiár-námak (cselekedet könyvé)-nek nevezték. Mióta a Szaszanidák korabeli irodalom az európai tudomány számára hozzáférhetővé vált, ez életrajzi irodalommal is közvetlenül ismerkedhettünk meg. Nöldeke, a Benfey tiszteletére kiadott «Festschrift» során a szaszanida dynastia megalapítójának, Artachsir-nak, Kiár-námak-ját közölte német fordításban. A Firduszi *Sahnámé*-jában feldolgozott királyi mondák forrásai is e pehlevi király-életrajzok irodalmára vezethetők vissza. Az ily király-életrajzok szerkesztése a királyság perzsa felfogása révén fölötte nagy fontossággal birt. Nem pusztán az olvasó-közönség kíváncsiságát voltak hivatva kielégíteni, hanem egyik előkelő czéljok az is volt, hogy a nép tudatában a királyságról való eszméket erősítsék. Az Artachsir Kiár-námak-jából is kéri az a tendentia, hogy egyrészt a király legitimitását, másrészt isteni jellegét mutassa ki. Ilyen volt a czélzata ez egész irodalomnak. A szaszanida idő történetét nem mint a nép történetét, hanem inkább mint a királyok történetét adják elő. Egy-egy korszak története nem egyéb, mint az e korszakban uralkodó király életrajza; országa és népe csak annyiból jönnek tekintetbe, hogy a király ő fölötök uralkodott és az ő segítségükkel viselte háborúit.*)

*) Nagyjában ilyen az egész keleti történetírás iránya. Dozy

E szempontok a Szaszanidák idejében különös fontosságot kölcsönöztek a legitim uralkodók történeti életrajzainak. A szaszanida udvaron egy képeskönyvet tartottak, mely a királyi kincstárban őrzött eredeti képek alapján *) az összes uralkodókat királyi díszruhában mutatta be; a képeket pehlevi nyelven minden egyes király története kísérte. Al-Masz'údí (megh. 957), arab történetíró, e munkának biborpapírra írt eredetijét még saját szemével látta Isztakhr városában (a régi Persepolis). — A történetírás nálok, valamint más keleti népeknél, nem volt egyéb, mint az uralkodók történetének előadása.

E monographikus irodalom mellett azonban nem hiányzott a királyok történetének összefoglaló előadása sem. Hiszen már a «képeskönyv» is tulajdonképen e csoportba tartozik. A perzsa történet egyetemes összefoglalásaiból különösen egy könyv hagyott nyomot a perzsából leszármazó irodalomban. Legelőször a VI. században Khoszru Anusarván, Justinánus császár kortársa, és a romjaiban most is híres ktesiphoni palota alkotója, rendelte el a királyok történetének összegyűjtését a legrégebb mondai királyoktól kezdve egészen a legújabb időkig; e munka folytatását még a legutolsó szaszanida király, III. Jezdedserd is előmozdította.**)

A perzsák históriás mondái, úgymint a nálok dívó királytörténetek, úgy látszik, már az iszlám keletkezése idejében sem voltak ismeretlenek Arábiában. Erre nézve vajmi gyanús az adatunk, de mindenesetre felemlítem, mert nincsen kizárva

igen érdekesen tünteti elő a spanyol-arab historicusok munkáinak e jellemvonását. «Ce qui les intéresse, ce n'est pas l'histoire du peuple, l'état de la société, le mouvement de la vie publique, la guerre des factions, la lutte des tribus, des races ennemies, les agitations et les développements du pouvoir et de la liberté mais c'est l'histoire toute personnelle des princes. Leurs ouvrages sont des chroniques de cour, des registres de famille, où l'on trouve énumérés, avec un soin minutieux et puéril, les employés les femmes, les enfants, les occupations journalières des rois» stb. *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne* par Ibn Adhári (de Maroc) etc. I. (Leyde, 1848—51) *Introduction* p. 19.

*) Csak mellékesen említtem, hogy a fönt a 74. lapon idézett munka egy tudósítása szerint az indusoknál is szokás volt, híres embereikről arcképet festetni. *Merveilles de l'Inde* 98. lap.

***) Lásd Nöldeke: *Geschichte der Perser zur Zeit der Sasaniden* bevezetését. Justí: *Geschichte des alten Persiens*. (Berlin, 1879.) 216. l.

annak lehetősége, hogy az efajta elbeszélések Arábiába ugyanazon csatornákon szivárogtak, a melyeken az a nagyszámmal előforduló perzsa vendégszó, melyekről föntebb megemlékezünk, hatolt be az arabok nyelvébe.

Midőn az imént azon kedvezőtlen viszonyról szólottunk, melyben az iszlám vallásos iránya a történelmi elbeszélések műveléséhez helyezkedett, megemlítettük azt is, hogy e hangulat igazolására rendszerint a Korán e szavaira hivatkoznak: «Vannak emberek, kik hiú beszédet vásárolnak, hogy az Alláh útjáról eltévedjenek tudomány nélkül». E szavakhoz némely hagyományos magyarázók a következő adatot fűzik: «Ez a vers valami Al-Nadhr b. Al-Hárith ellen van intézve. Ez a perzsák könyveit megvette (más versió szerint: Hirában járt és ott a perzsa történeteket eltanulta) és a kurejsita araboknak (kikhez Muhammed első beszédeit intézte) elbeszélte tartalmukat. «Muhammed az 'Ád és Thamúd népek pusztulásáról regél nektek; ime én szebb meséket tudok nektek elmondani Rusztemről és Iszfendiár-ról és a perzsa királyokról».*) Ez a Nadr fia volt Hárith b. Kalda, iszlám előtti arab orvosnak, ki sokat járt Perzsiában és a perzsa udvaron is megfordult; sőt Ibn Abi Uszejbi'a, az orvosok életrajzait tárgyaló munkájában, tőle egy könyvet is említ, melyben azon beszélgetéseket örökítette volna meg, melyek közötté és Anusarván perzsa király között az orvostudományról folytak.**) Nadrnak már ezen a réven is módjában volt a perzsák történeteivel megismerkedni és belőlük egyet-mást mekkai körével közölni.

Ha ez adatra nem is óhajtunk fölötte nagy súlyt helyezni, mindenesetre figyelmet érdemel egy későbbi időre vonatkozó tudósítás, mely szerint Abú Zubejd Harmala b. Mundir, arab keresztyén, Othmán khalifa kortársa, «sokat fordult meg a perzsa királyok udvarán és nagyon járatos volt a Szijar-okban».†) Szijar (egyes szám: szíra) alatt értik a perzsáknál nagy mértékben elterjedt király-történeteket.††)

E szórványos adatok mindenesetre azt mutatják, hogy

*) *Ibn Hisám, Muhammed élete* ed. Wüstenfeld, I. p. 191 *Al-Bejdávi, Commentarius in Coranum* ed. Fleischer I. p. 112.

***) *Ibn Abi Uszejbi'a* ed. Müller I. p. 113.

†) *Kitáb al-agáni* XI. köt. 24. lap.

††) Lásd: *Muhammedanische Studien*. I. köt. 172. l. 2. jegyzet.

a perzsa monda és történet már Muhammed idejében és az azt közvetlenül követő időben útát talált az arab közönséghez és hogy a II. muhammedán században már kellőképen elő volt készítve a talaj arra, hogy a perzsa nép gazdag nemzeti irodalma hatást gyakoroljon a Perzsiában megtelepedő hódító arabokra, kiknek egész történelmi érdeklődésök ez ideig nem jutott volt el magasabb fokra, mint odáig, hogy törzsük bölcsői és javasai az egyéb törzscsoportokkal vívott vérboszú-háborúinak apró csete-patáiról adtak számot. Midőn a magasabb kulturélet közelébe jutottak, műveltebbjeikre nem maradhatott hatás nélkül az az előkelő szerep, mely a szellemi életüket egyébként is teljesen átmódosító perzsa népnél a régiség emlékeinek jutott. A perzsa műveltséget velök közvetítő férfiak, kik a perzsa hitről az iszlámra térvén, valóságos megalapítói voltak annak, a mit arab műveltségnek nevezünk, a perzsa irodalom klasszikus termékei mellett a perzsa királykönyveket is lefordították az általok csakhamar elsajátított arab nyelvre. Az iszlámnak ugyan az a perzsa neophytája, ki a *Kalila va-Dimma* című híres mesekönyvet tette át pehleviből arab nyelvre, melynek közvetítésével aztán a művelt világ közkincsévé válhatott, ugyanez az Abdalláh ibn al-Mukaffá' a nagy «királykönyv»-et is arab fordításban tette hozzáférhetővé a pehlevi nyelvet nem értő hódítóknak.

Az ily munkákkal megismerkedvén, ébredt bennök legelőször az ösztön, hogy saját történelmi hagyományukat is összegyűjtsék, saját történeteiket is megírják. Ily értelemben tehát bátran mondhatjuk, hogy az arab történetírás a perzsa irodalomnak gyermeke, vagy legalább is neveltje; nem nemzeti termék, hanem idegen hatások eredménye.

S nem kevésbé nevezetes az a tény, hogy az arab nemzet régiségeiből fenmaradt sovány adatok összegyűjtésében mily előkelő részök van a perzsa vérből származó tudósoknak, nem ritkán ép olyanoknak, kik a perzsa műveltségnek az elnyomatás idejében az arabok ellenében is szószólói voltak. Nem okozna nehézséget kimutatni, hogy a pogány arab-ság idejéből az Agáni-könyvben megőrzött történeti hagyomány túlnyomó része arabosított perzsáktól ered. Ezek véreben inkább volt meg a régiség után járásnak ösztöne, a történelmi ismeretek gyűjtésének hajlama, mint a tősgyökeres arabban, kinek csak hős lovagjai gőgös és nagyot szóló versei

okoztak gyönyörűséget. Alig tehetünk egy lépést a dsáhilijsa korszak történeteiben, a nélkül, hogy azon adatokra és tudósításokra ne akadnánk, a melyeket Abú' Ubejdának köszönünk, ki nem csak hogy perzsa származású volt, hanem irodalmi munkásságában a perzsa faj előbbrevalóságának az arab faj fölött legbuzgóbb szószólói és harczosai közé tartozott. Ha munkáiból egyebeket is bírnánk, mint azon idézeteket, a melyek későbbi feldolgozók könyveibe átmentek, ha nevezetesen az iszlám előtti arabságról szóló néhány monographiája, példának okául az arab lovagok harczeitől*) szóló munkája, vagy *A korona könyve* (Kitáb al-táds) és még egyéb monographiái reánk maradtak volna, mindenesetre összefüggőbb képet alkothatnánk a történelem e hiányos fejezetéről, mint a milyenre forráskészletünk jelen állása mellett képesek vagyunk. S ez az Abú Ubejda nem az egyedüli perzsa származású ember, ki az arabok régiségeinek összegyűjtése körül szerzett érdemeket. Csak a legkiválóbbak egyike; mellette a perzsa eredetű munkások nagy sorozatát említhetnők fel, annak kimutatására, hogy az arab historiographia legrégebb alapvetőinek túlnyomó zöme e körből került ki.

Nélkülök az arab történetírás nem teheti meg azt az első lépést, mely irodalmi kifejlődését megelőzi.

S midőn a régi hagyományok gyűjtésének stádiumából irodalmi magaslatra emelkedik, ismét csak perzsa nevekkal találkozunk a leghíresebb írók során. Említsük csak, hogy Muhammed b. Iszhák (megh. 768—70 körül), ki a *magázi* (I. fönt 85. l.) darabos adataiból a próféta életrajzát legelőször alkotta össze egy most is nagy tekintélynek örvendő könyvvé, melyet Weil Gusztáv német fordításában is használhatunk,**) perzsa származású ember volt; atyja az Abú Bakr alatt a perzsákkal vívott harcokból Arábiába került hadi foglyok közé tartozott, épen úgy mint egy másik nagy arab történetírónak Ibn al Kelbinek, nagyatyja.***) Ugyanaz áll a X. század

*) *Makátíl furszán al'arab*, idézi Al-Masz'údi, a *Kitáb al tanbihban* ed. de Goeje (Leiden, 1894) 102. lapon.

***) *Das Leben Muhammeds nach Ibn Ishak*, bearbeitet von G. Weil (Stuttgart. 1864).

***) V. ö. a munka arab kiadását ed. *Wüstenfeld*, II. köt. II. lap. jegyzetében.

nagy történetíróira nézve. Hamza Iszfaháni, ki latin nyelvre is lefordított Annaleseit 960 körül írta, és e munkában*) összegyűjtött adatainak nagy részét eredeti perzsa forrásokból merített, ugyanezen nemzethez tartozott, épen úgy mint az e tanulmány első fejezetében jellemezett híres Al-Tabarí is, ki mint már neve is mutatja, tabarisztáni ember volt. Az arab történetírás atyja nemkülönben arab származású ifjabb kortársa (megh. 957-ben) Masz'údi, ki gyakran hivatkozik perzsa forrásaira, a perzsa történelmi műveltség hatása alatt állott.

Perzsa hatást kell feltételeznünk, — hogy e fejlettebb korból ismét a kezdetekre térjünk vissza — a történeti ismeretekét terjesztő délarab tudósoknál is. Mu'avijáról, az első omajjád khalifáról tudjuk, hogy Délarábiából egy 'Abid b. Sarija nevű történetelbeszélőt hitt meg udvarához, ki a régi történetekről külön könyvet is írt, mely Masz'údi korában még nagy divatnak örvendett és sűrűen került ki a másolók műhelyeiből. De tudnunk kell, hogy a déli Arábia, a régi sábiaiak országa, erős perzsa befolyás alatt állott, melynek a művelődés irányára, mindenesetre pedig a tudományos viszonyok alakulására szükségképen előkelő hatása volt. A Délarábiában megfogalmazott historiographiai hajlandóságban minden esetre nagy részt tulajdoníthatunk e perzsa befolyásnak, mely itt korábban fakasztotta a história-írás első kezdeteit, mint Arábia egyéb területein.

A Délarábiában megtelepedett perzsa elem nagy része bele is olvadt az arab nemzetbe; utódaikat sok ideig idegen származásuk szerint meg is különböztették a tősgyökeres araboktól. *Abná* (gyermek, azaz a perzsák gyermekei), e néven szokták az arab genealogusok a déli arabság e rétegét jelölni. E perzsa-arab elemből Délarábiában számos arab tudós került ki, kiknek irodalmi munkássága az arab kulturát gyarapította. Közülök példának okáért egyet emelhetek ki Vahb b. Munabbih — e melléknévvel al-Abnávi (azaz az Abná-származású) — megh. 728—30 körül, kilenczven éves korában, — ki a régi történetekre vonatkozó hagyomány gyűjtésében és feldolgozásában nagyon előkelő helyet foglalt el.**)

*) *Hamzae Iszahanensis Annalium*, libri X. ed. I. M. E. Gottwaldt, 2 kötet. (Pétervár, Lipcse, 1844—48.)

***) Ezt a Vahb-ot a későbbi kor valóságos esodatudós színében

Ugyancsak a perzsa műveltség befolyásának tudandó be a tulajdonképeni történetírás szépirodalmi hajtása, a történelmi regény, mely az arab irodalomban régi idők óta szorgalmas művelésben részesült.

Már mindjárt a történetírás kezdetén a magázi-irodalom vetette meg alapját a történelmi tények mondaszerű kifejtésének. S ez alapon indulva mindinkább fölszaporodtak a régi idők történeteiről szóló mesék*), melyeknek felhasználása a történelmi kritika elé Al-Tabaritól a jelenkorig a legbonyolódottabb problémákat tüzi. Különösen a hódítások története képezte az ily mondaszerű feldolgozás tárgyát és nevezetes, hogy nemcsak az iszlám első hódításai, hanem még a Spanyolország elfoglalását kísérő harcok is a régi magázi-irodalom egy újabb hajtását teremtették meg.***) Még tovább megy a tulajdonképeni történelmi regény. Az arab vagy muhammedán történet egy-egy előkelő személyisége vagy kimagasló eseménye körül a népies mondák gazdag koszorúja fűződik, mely idővel kisebb regényekké vagy bővebb keretelbeszélésekké növi ki magát. Az arab történet legkülönbözőbb korszakai,***) elkezdve az iszlám előtti pogány kortól le egészen az egyiptomi mameluk-korszakig, szolgáltatott hősöket az ily történelmi regényeknek. Már azon nagy szerep is, mely az elbeszélő munkákban a dívek és perik csudás közreműködésének és egyáltalán a csudás elemnek jut az események fejlődésében, a bonyodalmak előidézésében és megoldásában, arra mutat, hogy az arab irodalom ez ága perzsa befolyás alatt keletkezett. De reá mutat a regények egy jellemző formai mozzanata is: a versekkel átszótt prózai előadás. Az elbeszélés

tüntette föl. Azt regélték róla, hogy harmincz éven át nem feküdt le aludni; folyton tanult. Mondásai között a következőt említik: «Szívesebben látnám házamban a Sátánt, mint egy pamlagot; mert ez utóbbi alvásra csábíthatna». (Ali al-kári, *Sarh el-Sifā* ed. Stambul, 1299, I. köt. 167. l.)

*) Lásd erről, Kremer Alfréd: *Über die südarabische Sage*. (Lipcse, 1861) 51 és kk. lapjain.

***) Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge* (3-ème édit. Leiden, 1881). I. köt. 21—40. lapjain.

***) *Revue de l'histoire des Religions* 1894. (XXIX. kötet) 216. lap.

rendszerint prózában indul; a mit a hősökkel vagy a regényben szereplő egyéb személyekkel beszélgetnek, azt versben adják elő. A beszélők gyakran versben elismélik azt, a mit megelőzőleg prózában mondtak el velök. Ez irodalmi modor az arab révén a román népek lovagregényeibe is belejutott. Számos ófrancia fabliaux, úgymint a granadai polgárháborúkról szóló spanyol történet, mely Schack kimutatása szerint egyébként is az arab befolyás számos jelét mutatja fel,*) versektől félbeszakított prózában vannak írva.***) Maga az arab irodalom kétségkívül a perzsák elbeszélő stílusától tanulta el e modort; ide pedig, úgy látszik, az ind irodalomból került, a hol a prózai elbeszélésekben legrégebben divott. Ez irodalomból a perzsák nagyon sokat fordítottak a magok páhlevi nyelvére, mely, a mint már láthattuk, egyéb téren is, legelső közvetítője volt az ind irodalomnak az európaiba való átszivárgásának.

Így tehát megfeleltünk volna arra a kérdésre: hogy az arab történetírás a keleti műveltségtörténet mily mozzanataiból fakadt.

Egy eddigelé teljesen figyelmen kívül maradt jelenségét láttuk a perzsa műveltség döntő befolyásának az úgynevezett arab műveltségre.

Mielőtt e jelenség további következményeire, melyek záró fejezetünk tartalmát képezik, áttérnénk, még egy megjegyzés számára kell az olvasó figyelmét igénybe vennem.

Azon mód, melyen a perzsa irodalom előzményei az arab történetírás fejlődésében nyilvánulnak, lényegileg különbözik azon osztályrésztől, mely a perzsa műveltségnek annak kifejtésében jut, a mit arab *tudományos* műveltségnek nevezünk. Más szóval a perzsaság hatása az arab történelmi irodalomra nem oly módon, nem oly mértékben, nem oly irányban nyilvánul, mint a philosophia és a vele összefüggő tudományok arab nyelvű megszólalásában.

Mig emezekben a perzsa irodalom csak csatorna, melyből a görög ősforrás élő vize az arab irodalom medrébe nyomul át, addig a történetírás terén a perzsa műveltség a közvet-

*) *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien.* (Berlin, 1865) II. köt. 139. lap.

***) Schack, *Mosaik* (Stuttgart, 1891). 273. lap.

len forrás, mely minden közvetítés nélkül termékenyíti az arab-ság talaját.

Különböző irodalomtörténeti processust látunk az egyik meg a másik oldalon.

A philosophiai és az exact tudományokhoz tartozó irodalmat a perzsák, illetőleg perzsa hatás alatt a syrusok, a görögből fordítják,*) a perzsa, illetőleg syr fordítást meg arabra teszik át; a történelem terén nem idegen, máshonnan kölcsönzött kincset adnak át őrizés végett az arab irodalomnak, hanem a magok nemzeti gondolatát tanultatják el az arabokkal. Nem is fordítások létesülésében nyilvánul a perzsa hatás az arab történelemre, hanem egy eszme átkölcsönzésében, a történelmi érzék és érdek kifejtésében és kifejezésében, egy oly nyelven, melyen e hatás nyilvánulása előtt a multak emléke soha meg nem szólalt.

Míg a philosophia és exact tudományok terén a legrégebb arab irodalom csupa görög eredetiek fordítása, addig a történelem terén soha ily fordítást meg nem kíséreltek. Van arab Plátó, Aristoteles, Themistuis, Alexander Aphrodisias, Euclides, Dioscorides, Galenus, Ptolemæus, de nincsen arab Herodotos, Thukydidés, Polybius stb.

Ez utóbbi jelenségre nézve fölötte jellemző különben a következő, bár nem az arab fordítási mozgalom kezdeteire, hanem jóval későbbi időre vonatkozó adat, melyet az orvostudományi irodalom arab történetírója, Ibn Dsoldsol, Dioscorides arab magyarázójának életrajza alkalmából közöl.

Történt, hogy 950 körül II. Romanus byzancezi császár Abderrahmán kordovai khalifának kedveskedni akarván, egyéb ajándékok mellett két könyvet is küldött neki; egy görögöt, Dioscorides *Materia medicá*-ját, és egy latint, Orosius (ez rejlik az arab írás Herosis-a mögött) könyvét, «mely a korszakok híreit és a régi királyok történeteit foglalja magában». Mint-hogy a Dioscorides addig használt arab fordítása, melyet Stephanus Basilius fia Bagdadban egy évszázaddal ezelőtt készített, fölötte hiányos volt — a növénynevek nem voltak mind arabra lefordítva, Stephanus gyakran meghagyta a görög szót, ha hamarjában nem tudta arab megfelelőjét adni — a khalifa ez alkalommal teljesebb fordítást óhajtott eszközöl-

*) Lásd: *Renan, mint orientalista*, 36—39. lapokon.

tetni. De egész Kordovában abban az időben nem találkozott görögül tudó keresztyén ember, és csak úgy tudtak a munkához fogni, hogy a khalifa a byzancezi császártól kért egy görögül tudó szakembert, ki a Dioscorides teljes arab fordításában közreműködjék. Küldött is a császár egy Nicolas nevű barátot. Forrásunk már most körülményesen szól e fordítás létesítéséről és mindazokról, kik iránta érdeklődtek és benne közeműködtek. Hogy az Orosius fordításához is hozzáláttak volna, egy szóval sem említi, bár kiemeli, hogy latinul tudó ember nagy számmal volt Kordovában.*) Az irodalomtörténet nem ismer arab Orosiust. A byzancezi császár ajándék kéziratát a khalifa nem fordította arab nyelvre.

VI.

Az arab történetírás első korszaka, melyet egyuttal ez irodalom fénykorának nevezhetünk, és melynek tetőpontját e két név jelzi: Al-Tabarî (I. fönt.) és Al-Ja'kúbî (800 körül) még homlokán viseli tagadhatatlan bélyegét azon hatásoknak, melyeknek e történetírás eredetét köszöni. Láttuk, hogy a perzsa történetírás középpontját az uralkodók története képezte, mindig azon főczzállal, hogy az életrajzi monographiákból a legitimitás és a *bághi* jellem domborodjék ki. Ez értelemben a szaszanida korszak történetírói működését a célzatoság jellemzi.

E tekintetben teljesen nyomdokaiba léptek azon perzsa műveltséggel telített arab történetírók, kik az irodalom e terén is a szaszanida kor műveltségének voltak örökösei. Alig lehetne a tények irányzatos előadására nézve valamely nép irodalmából erősebb példát felmutatni, mint a minőt az arab irodalom nyújt azon korszakból, a midőn az abbászida dynastia igazította az állam ügyeit.

Mint hogy a történetírásnak semmi előzménye nem volt az iszlám első századából, abból az időből, midőn az omajjádá dynastia foglalta el a muhammedán birodalom trónját, ez

*) *Ibn Abi Uszejbi'a*, ed. A. Müller II. 47. lap. v. ö. *Wenrich* i. h. 217. lap.

irodalom már első kezdeteiben az abbászidák politikai kívánságainak szellemében indult meg.

E dynastia jogosultságának két sarktétele volt az omajjádákkal szemben.

Először: az abbászidák vallásos tekintetben avatott természetűe, az uralkodók bághi-féle jellege; ezzel kapcsolatban az a tanítás, hogy az őket megelőző uralkodók istentelenségök, zsarnokságuk, a birodalom szent érdekeinek elárulása miatt érdemtelenek voltak az uralkodásra, hogy nem is voltak a vallásos közügy vezetői, hanem világi, vallástalan, gonosz fejedelmek.

Másodszor: az abbászidák legitimitása. Ők, mint a próféta vérbeli örökösei, örökölték azt az isteni szikrát, mely szent ősoktól a prófétára szállt, és mely ebben a családban nemzedékről nemzedékre öröklődik. Az omajjádák, mint a prófétai család távoli oldalrokonai, e képességgel nem bírtak; uralkodásuk a legitimitás szempontjából bitorlás, jogfosztás volt. A czím, melylyel őket rendszerint illetik, a következő: al-dsabá-bira, a zsarnokok, bitorlók,*) kik jogtalanul ragadták magokhoz a próféta örökségét és bűneik következtében veszítették el azt.

Mindkét tételre nézve az abbászidák hívei, és az amazokat is ellenző síták**) teljesen egy értelműek voltak. Csak abban különböznek, hogy mindegyikök a próféta családjának más-más ágát (az egyik az Abbász-ét, a másik a Fátimá-ét) ruházta fel a törvényes trónöröklés, a legitimitás jogczímével. Olyanok körülbelül, mint az Orleans-ok és Bourbon-ok, szemben a közös ellenséggel, a Bonaparte családdal.

Az általok közösen elítélt és gyűlölt omajjádák bukása után támadt történetírásnak e két tétel érvényre emelése adja meg jellegét. Közös jellemvonását az iszlám első százada történetének irányzatos előadása, nem ritkán meghamisítása képezi. A régiség tényeit, az iszlám történetének legelső gyökereitől kezdve, oly szempontból adják elő, hogy az omajjádák megbuktatása és az ezután támadt politikai viszonyok szük-

*) Ibn Rosteh, ed. de Goeje, 71. lap. 2. sor, 73. lap 16. sor.

**) Al-Ja'kubi siita szempontból dolgozta föl a történetet: *Ibn Wádhuh qui dicitur al-Ja'kubi Historiae*, ed. M. Th. Houtsma. 2 kötet. (Leiden, 1883.)

ségessége és jogosultsága, az előzmények jogtalansága és törvénytelenége az előadásból, a tények és viszonyok színezéséből mennél élesebben domborodjék ki. S jellemző tény, hogy e czélzatosság érvényesítését hol kezdik e történetírók. Nem várják be a tulajdonképeni pártharczok bekövetkezésének idejét, hogy keleti módra a majdan győzedelmeskedőnek pártját fogják legelőlről kezdve, és a *victrix causa*-nak tömjénezenek, a bukott ügyre pedig az igazságtalanság bélyegét süssék s elhomályosítsák vagy legalább is kisebbsíték azon nagyszabású jellemeket és tehetségeket, melyek a keleti történet egy nagy tényekben gazdag évszázadának dicsőségét alkották.

A történeti előadás sokkal korábbi pontján rakják le alapjait azon irányzatos szemléletnek, mely a későbbi kor eseményeinek előadását át fogja hatni. Az omajjádák és abbászidák versengését mythos-szerű elbeszélésekben praeformálják,*) melyek a későbbi fejleményeknek mintegy kulcsául szolgálnak, és az omajjádák elleni ellenszenvet a legkorábbi időkbe terelik. Muhammed életrajzának előadását is telitik ily elemekkel; belészövik az abbászida pártirányzatot, és a mely pontján csak alkalmat találnak rá, arra használják, hogy az ommajjádák őseit gyűlöletes színben tüntessék föl. Midőn a legderekasabb omajjádá khalifának, Abdalmaliknak, nagyatyja, Hakam, születik, az újszülött csecsemőt a prófétának bemutatják: «Hordd el magad átkozott, átkozottnak fia», e nem épen nyájas megszólítással utasítatják vissza a prófétával a hódoló omajjádákat. S a kit már születésekor a legszentebb szájjal «átkozott»-nak bélyegeztetnek meg, a majdani khalifa, Abdalmalik, atyja. Így már az iszlám történetének kezdő pontján minden alkalom adtán, az omajjád uralkodók eleit, férfiakat és nőket, mint a képzelhető legmegvetendőbb embereket mutatják be, hogy a közönséget a történelmi szemléletök elsajátítására kellő módon előkészítsék. A *dynastia* egyik ősanja, Al-Zarká-ról, azt beszélik, hogy Mekkában hírhedt nyilvános nőszemély volt,**) az első khalifának,

*) F. Wüstenfeld, *Über Häschim und Abd-el-Muttalib und über den Ursprung des Familienhasses zwischen den Abbasiden und Omajjaden.* (*Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellschaft.* VII. köt. 1853. 28—36. lapjain.)

***) *Elfachri, Geschichte der islamischen Reiche*, ed. Ahlwardt, 144. lap.

Mu'ávijának, anyja, Hind, egy vérengző zszarnok asszony, ki Muhammed első híveivel a legkegyetlenebb módon bánik, és kinek embertelen tetteit az Ohod melletti ütközet történetébe szövik. Az omajjáda származású Othmán khalifát egy tehetetlen, gyáva aggastyánnak rajzolják, ki már fiatal korában azzal bizonyította szellemi gyengeségét, hogy a harczeret lehetőleg került és nem igen kívánczolt oda, a hol minden igazi arab ember legjobban érzi magát, a csata hevébe. Hát még Ali családjának kiszorítása után az azon családból származó örökös khalifák! Jezid, kinek nevét e hivatalos történetírás nyomán az igazhitűek még ma is csak rettegéssel és undorral veszik szájokra, mert az ő rövid uralkodása alatt esett meg a kerbetai vérengzés, s a későbbi khalifák híres hadvezérei és helytartói, kik nagy államférfíui tehetségekkel azt az óriási birodalmat alapították meg, melynek gyors szétmállása abbászida utódaik gyenge politikájának volt a műve! A mekkai lázadók megfenyítését a szent város ellen intézett merénylet képében adják elő, az állam ellen fellázadó nyugtalan elemek — az igaz nem épen kímélettel járó — megfékezését nem a politikai viszonyok szempontjából beszélik el, hanem úgy rajzolják, mint a vallás védőinek kiirtását, a bitorló zszarnokok által.

Különösen egy szempont az, melynek előtérbe tolása mutatkozik az abbászida történetírás kiemelkedő céljául. Azzal a hittel kívánják a közönséget eltölteni, hogy az omajjáda dynastia semmi vallásos alappal nem birt, sőt egyenesen az arab pogányság folytatásául tekintendő; ellenben az abbászidák az iszlám dűledező oszlopai megtámasztóiul jelennek meg a szintéren. Valamint a főntemlitett Hakamról azt beszélik, hogy Muhammedet sárral dobálta és a Mekkába diadallal bevonuló próféta háta mögött, minden mozdulatát kigúnyolta és arczkifejezéseinek gúnyos utánzása által nevetés tárgyává kívánta tenni, úgy a tőle származó khalifák történetét is olyképen mutatják be, mintha uralkodásuk alatt a győző iszlám ügye inkább üldözés, semmint pártolás tárgyát képezte volna; megjegyzendő, hogy azon khalifákról van szó, kiknek az iszlám legfényesebb mecseteit köszönte, a csak nem rég tűzvész által elpusztult omajjáda mecsetet Damaskusban és a Sziklakupoláját Jeruzsálemben. Ha a hasonló keresztyén, görög és syr krónikákhoz fordulunk, e khalifák uralkodása idejéből valóságos vallásos fanatizmus tényeiről értesülünk.

Csak nem rég olvashattuk egy Rubens Duval által napfényre hozott syr történeti munkában, mily fanatismussal járt el Abdalmalik uralkodása alatt, a khalifa testvére, Mesopotámia helytartója, az iszlámra áttérni vonakodó keresztyének ellen. A legkegyetlenebb rendszabályokat érvényesítette ellenök; az örmények fölött a templomot, melybe gyülekeztek, felgyújtották, úgy hogy mindnyájan a tűzbe veszttek.*) Hasonló értesülésben részesülünk Theophanes és még egyéb keresztyén krónikások munkáiból, melyek itt-ott jellemző vonásokat közölnek az omajjád uralkodókról. Bajosan egyeztetethetjük össze a belőlök tanult tényeket azon jellemrajzzal, melylyel az abbászida arab történetírás az omajjádák vallásos közönyösségét mintegy történelmi axiomát hiteti el olvasóival.

S így hálával tartozunk azon szerencsés véletlennek, hogy az arab adatok ellenőrzésére a byzanci és syr történetírók némi segítséggel szolgálnak. De segítségünkre szolgál e téren magának az arab irodalomnak egy másik ága is. A mi tudniillik a tulajdonképeni történelmi irodalomból kiszorult, helyet talált az irodalom egy másik csoportjában: a philologiai és irodalomtörténeti munkákban. Fenmaradtak azon kor költőinek divánjai, melyekben az omajjáda idő énekesei, Al-Farazdak, Dserir, Al-Achtal és mások, az uralkodók tényeit dicsőítik. E költemények, a tőlök elválaszthatatlan túlzások levonása után is, oly színben mutatják elő az uralkodók vallásos és uralkodói jellemét, mely semmiképen nem akar összeilleni azon jellemzésekkel, melyeket a két századdal később író historicusok műveiből következtetnénk le.

S a philologusok, kik e költeményeket magyarázták, s az irodalomtörténeti írók, kik azon helyzetekről szólnak, melyek között amazok keletkeztek, oly közvetlen vonásokat tartottak fenn a hamisítatlan hagyományból az uralkodók életéről, hogy az európai történetíró ily ellenőrző adatokkal kedvezően egészítheti ki azon hiányokat, melyek a historiai források egyoldalú és irányzatos adatai mellett kritikai szemlélete számára fenmaradnak.

Hogy e források nem estek áldozatul az abbászida korszak hivatalos céljainak, jó szerencséje az események és viszonyok objectív ismeretére törekvő tudománynak. Hivatalos

*) *Journal asiatique* 1893.

résről mindent elkövettek arra, hogy az emberek emlékezetéből elpusztuljanak az oly hagyományos elbeszélések, a melyek nyomán az omajjáda dynastia egyes tagjai esetleg kedvező világításban jelenhettek volna meg az utókor tudata előtt. Így például hiteles forrásból tudjuk, hogy Al-Ma'mún khalifa, Hárún al-rasid fia, nyilvános kikiáltót küldött ki azon feladattal, hogy Bagdad útezain a nép között hirdesse a fejedelem azon akaratát, hogy Mu'avijáról senki se merjen dicsérendő dolgot beszélni; az ez akaratnak ellenszegülőket fejedelmi ótalma megvonásával fenyegette. Még az énekesektől is rossz néven veszik, ha az előző kor khalifáit dicsőítő költeményeket dalolnak; előfordult, hogy ily énekeket Hárún al-rasid khalifa haragjának elkerülése végett, változtatott szöveggel kellett énekelni; különben az énekes még bajba is keveredhetett volna.*) Másrészt a khalifák edictumaikban a nép számára az omajjádák bűnlajstromát sorolták fel.**)

VII.

Ily szellem környezte az arab történetírás bölcsőjét, a pártszempontoktól sugalt irányzatosság szelleme. De azért mégis igazságtalanok volnánk, ha azt állítanók, hogy már most az ily célzattal dolgozó történetírás mindenestül megbízhatatlan és csak a legnagyobb óvatossággal használható kútforrásul saját kutatásainkban.

E feltevés nem felelne meg a tényeknek. Nem találná el igaz jellemét ez irodalomnak, ki azt állítaná, hogy sohasem *al narrandum*, hanem mindig csak *ad probandum* törekszik e történetírás. A mily részreelhajlók is az abbászida kor arab történetírói oly pontokon, a melyek az uralkodók és dynastiák méltóságát érintik, ép oly lelkiismeretesek a részletes tények felsorolásában és előadásában.

Ez irodalom első korszakában még a legszélsőbb pontossággal hivatkoznak a kútforrásokra; e kútforrások leginkább élő emberek, kiknek a tárgyalt tényről való tudása a közvetítő közlők lánczolatán át egy vagy több szemtanúig nyúl vissza.

*) *Kitáb al-agáni* IV. 161. lap.

***) *Muhammed. Studien.* II. köt. 46—47. l.

A történeti közleménynek épen úgy megvan a hagyományláncolata (isznád), mint a vallásos hagyománynak (hadith).*) Így aztán megesik, hogy a mint azt például még Al-Tabarínál láthatjuk, egy s ugyanazon eseményt a szerint a mint róla való tudás több szemtanúra nyúl vissza, több versioban közlik. Ezzel a mi kritikánknak oly anyagot juttattak keze ügyébe, mely az iszlám történetének positiv felépítésére minden tekintetben alkalmas.

S minthogy a személyes források névszerint vannak fel- említve, még arra is kiterjeszthetjük figyelmünket, hogy ha egymással ellenmondó tudósítások forognak fenn, az egyes közlöket nem pártszempontok tették-e elfogulttá a tények fel- fogásában és előadásában.

Azon beható vizsgálat, melynek az utolsó két-három évtizedben a khalifátus történeti forrásait alávették, tényleg azt bizonyította, hogy európai tudományunk, az épen fölsorolt kritikai szempontok alkalmazása útján, Ázsia története azon hetedfél évszázadának, mely Muhammed fellépése és a khalifátus pusztulása között lefolyt, tiszta és objectiv felfogására tudott emelkedni.

Az utóbb említett esemény, a khalifátus pusztulása, nemcsak a muhammedán államiság történetében, hanem a történetírásban is nevezetes fordulópontot jelöl.

Hulágu, mongol khán, 1258-ban véget vet az abbászida khalifaságnak. Ez intézmény egyiptomi folytatása csak halvány árnyéka az egy fél évezreddel ezelőtt a szaszanidák örökségébe lépett khalifaságnak. Az emberek lassan-lassan hozzászoktak a szultánok uralkodásához és nem igen kutatták theocratikus jogosultságát. A történetírásban most már csak régiség számba megy azon százados pártharcz, mely az omajjádák bukását vonta maga után. Actualis érdekekkel, mely a történetírás irányát igazíthatta volna, egyáltalán nem birt már. Inkább a tudákos- ságot izgatta, semmint a személyes részrehajlást.**)

A történetírás czélzatosságára már most nem szolgált

*) Lásd: *Az iszlám*, 110 és kk. lapokon.

***) *Al-Makrizi* a XIV. században foglalja össze e kérdés adatait: *Die Kämpfe und Streitigkeiten zwischen den Banu Umayya und Banu Haschim*; eine Abhandlung von . . . Makrizi, ed. Gerh. Vos. (Leiden, 1888).

alkalmúl egy tényleg uralkodó dynastia, melynek érdekeit szolgálná a történetíró.

Midőn a mongol erőszak az abbaszidákat elűzi a próféta trónjáról, egy buzgó siita-párti író akad még, ki az iszlám ügyeinek szerencsétlen fordulatát épen csak az abbászidáknak rója fel bűnül, és ép úgy bánik el a bukott dynastiával, mint ennek történetírói eddigelé az omajjádákkal bántak volt el. Az *Al-Fakhrí* című történelmi munka, melyet Ibn al-Tiktiká 1302 körül írt, a legutolsó irányzatos munka ez irodalomban. Az abbászidák szerencsétlenségét azon jogfosztásból magyarázza, melyet az Ali és Fátima családján elkövettek.*) Hulagu az ő felfogása szerint az Isten ostroma, valamint Nabukodonozor volt a Jesájás és Jeremiás szemében.

Az ezután következő történelmi compilációk már teljesen figyelmen kívül hagyják e szempontokat. Pusztán tényeket jegyeznek fel, a melyeket az elődjök körülményes előadásából kivonnak. Nem törődnek az isznádokkal, nem az egy tényre vonatkozó ellenmondó versiókkal. Könnyű nekik ezeket kiegyeztetni egy közös formulát találni, mely az ellenmondásokat kiegyenlíti. A legjobb esetben nem is adják magokat ily kiegyeztetésre; hanem a különféle tudósítások közül tetszés szerint egyet kiválasztanak és azt illesztik bele rendszerökbe. E compiláló tevékenységet már Ibn al-Athír (megh. 1232-ben) kezdte meg krónikájával,**) melyben a történetet Al-Tabarí, és a hol ennek műve megszakad, egyéb források alapján egészen a saját koráig viszi le. Csak a legújabb időben nyertünk egy fiatal német orientálistától, Brockelmann Károlytól, egy alapos tanulmányt, mely e compilációnak a forrásaihoz való viszonyát felderíti.***)

*) Elfachri: *Geschichte der islamischen Reiche vom Anfang bis zum Ende des Chalifates*. Arabisch herausgegeben von W. Ahlwardt. (Gotha, 1860); újabb kiadás H. Derenbourg-tól: *Histoire du Khalifat et du vizirat depuis leurs origines jusqu' à la chute du Khalifat Abbaside de Bagdídih avec des prologomènes sur les principes du gouvernement par Ibn'-at-Tiktaka*. (Páris, 1895.)

***) *Chronicon quod Perfectissimum (el-Kamil) inscribitur*. Edidit C. J. Tornberg, 14 köt. Leiden, 1851—1876. Vannak keleti kiadásai is.

****) *Das Verhältniss von Ibn al-Athir's Kamil fi-l-ta'rih zu Tabaris etc.* Strassburg, 1890. (doctori dissertatio).

Az Ibn al Arthir compilációjánál még kevesebb önállóságot mutat azon nagy történelmi munka, melylyel Európában legkorábban ismerkedtünk meg és mely a XVIII. században, midőn nyugoti tudományunk legelőször kezdett ügyet vetni a keleti történetekre, ezek számára kizárólagos kútforrásul szolgált. Értem az épen egy századdal Ibn al-Athir után író, hamáti szultán Abú-l-fida Iszmáil (megh. 1331) nagy történelmi munkáját, melyet a múlt század vége felé a klassika és a keleti philológiában egyaránt nagy Reiske adott ki arabúl és latinúl.*) A keleti történetírásra nézve már az is nagy haladásnak volt nevezhető, hogy századunk közepe felé a forrásainak használatában mindenesetre pontosabb Ibn al-Athirrel ismerkedtünk meg.

Könnyen érthető mindezekből, mily haladását jelzi keleti történetismeretünknek, hogy most, mióta Al-Tabari nagy munkája eredetiben vált hozzáférhetővé egész terjedelmében, a tőle földolgozott közvetlen forrásokhoz fordulhatunk, míg azelőtt leginkább Abu-l-fidá és Ibn al-Athir voltak a khalifátus történetében a legelőkelőbb útmutatók.

Csak azóta, hogy a Tabari munkáját használhatjuk, szólhatunk tulajdonképen a forrásokon alapuló keleti történelemről.

Még csak azon feladat van hátra, hogy a keleti történet e megbecsülhetetlen tárházát a nem-orientalista történetírók is megbízható fordításban használhassák.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

*) *Abulfedae Annales Muslimici* arab. et lrt. opera et studii Jo. Jac. Reiske, 5 köt. (Kopenhága, 1789—94); hozzá: *Abulfedae Historia anteislamica*, arab. et lat. ed. H. O. Fleischer, (Lips. 1831).